

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавр

на тему: «Розвиток анархістського руху в Україні: формування нових центрів та лідерів руху в 1904-1908 роках»

Виконав: студент IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Дергачов А. О.

Керівник: к.і.н., доц. Журавльов Д. В.

Рецензент:

Харків – 2024

Зміст

Вступ.....	2
Розділ I. Кризові явища в російській імперії як чинники виникнення анархізму в Україні. Реакція та участь анархістів в процесах радикалізації імперського суспільства.....	12
1.1 Діяльність першого анархістського центру в Західній Європі.....	27
1.2. Організаційний розвиток анархізму на початку ХХ століття.....	35
Розділ II. Екстенсифікація та диверсифікація анархістського руху в 1904-1906 роках.....	44
2.1 Українські анархісти під час революції 1905-1907 рр.....	54
2.2 Розвиток різних течій анархізму в часи революції 1905-1907 рр.....	60
Розділ III. В роки реакції: початок процесу занепаду анархістських центрів в 1907-1908 роках.....	67
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	74
Резюме.....	82

Вступ

Актуальність. Вивчення анархістського руху в Україні в період 1904-1908 рр. має власну актуальність у сучасному суспільно-політичному ландшафті на те є ряд причин. Зростання соціальної напруженості по всьому світу, розбіжності в поглядах на ті чи інші питання між владою та суспільством, намагання політичних структур якнайшвидше вирішити конфліктну ситуацію, наступним чином породжує популізм, що ще більше акумулює в соціумі стресову ситуацію. В такому випадку суспільна реакція відтворює відповідні соціально-політичні рухи та течії. Аналіз анархістського руху в Україні може дати цінне розуміння стратегій, тактик і викликів, з якими стикаються ті, хто прагне внести метаморфози у соціально-політичний устрій.

Розвиток анархістського руху в Україні характеризувався різноманітними підходами до соціальних змін - від мирної агітації до революційного насильства. Вивчення цих різних підходів може запропонувати цінні уроки для сучасних лівих активістів та науковців, які прагнуть зрозуміти складнощі соціальної трансформації.

На анархістський рух в Україні значний вплив мали твори таких видатних інтелектуалів, як Петро Кропоткін та Олександр Атабекян. Вивчення їхнього внеску може пролити світло на відповідну роль інтелектуалів у формуванні ідеології та стратегій, а також на загальний хід дій практичних втілювачів анархізму.

Незважаючи на свою значущість, анархістський рух в Україні залишається недостатньо вивченим порівняно з іншими історичними рухами. Тим паче коли берем до уваги період першої революції в російській імперії. Це дослідження може сприяти заповненню цієї прогалини в знаннях і забезпечити більш повне розуміння розвитку та впливу руху.

Якщо поглянути на запропоновану тему саме з точки зору історіографічного інтересу, то можна підреслити в цій роботі надання порівняльного аналізу. Порівнюючи український анархістський рух з іншими

історичними та сучасними рухами, це дослідження може запропонувати цінне розуміння подібностей та відмінностей у їхніх стратегіях, тактиках та результатах. Це дослідження може стимулювати подальші дослідження анархістського руху в Україні, а також суміжних тем, таких як історія соціальних рухів, інтелектуальна історія та політичне насильство. Також тут можна прослідкувати характерну тяглість анархістського руху, бо це дослідження може репрезентувати інформацію по відношенню до довготривалої спадщини анархістського руху в Україні, включаючи його вплив на наступні соціальні та політичні рухи, а також його внесок у розвиток громадянського суспільства в країні.

Об'єкт дослідження. Розвиток анархістського руху в Україні у період з 1904 по 1908 рік. Цей об'єкт включає в себе всі аспекти та явища, пов'язані з появою, розвитком та впливом анархізму на українське суспільство у зазначений період. Дослідження об'єкта дозволяє вивчити історичний контекст, соціально-політичні умови та фактори, що сприяли або стримували розвиток анархістського руху в Україні.

Предмет дослідження. Формування нових центрів та лідерів анархістського руху, реакція анархістів на радикалізацію суспільства в російській імперії, поширення анархістських ідей серед населення через видання та групи, вплив ідей анархізму на суспільно-політичні трансформації в Україні у зазначений період. Важливим аспектом є аналіз формування нових центрів руху, особливо у великих містах, таких як Київ, Харків, і Одеса, де розвиток промисловості та збільшення робітничого класу створили сприятливі умови для поширення радикальних ідей. Це також включає вивчення впливу ключових лідерів, які відіграли значущу роль у формуванні ідей та методів боротьби анархістів. Аналіз реакції анархістів на радикалізацію суспільства дозволяє зрозуміти, як зміна політичного клімату впливала на тактику та стратегії руху. Важливо враховувати, як анархісти використовували друковані видання та публічні виступи для поширення своїх ідей та мобілізації населення.

Аналіз поширення анархістських ідей серед різних соціальних груп, включаючи робітників, селян та інтелігенцію, допомагає зрозуміти широкий вплив руху на українське суспільство та політичні процеси того часу. Вплив ідей анархізму на суспільно-політичні трансформації в Україні у зазначений період включає в себе аналіз змін у суспільному устрої, ставлення до авторитету та урядових структур, а також вплив на утворення політичних партій та ідеологічних рухів. Розуміння цих процесів дозволяє краще оцінити роль анархізму у формуванні політичного ландшафту України на початку ХХ століття.

Нижня хронологічна межа дослідження, якою обраний 1904 рік, обґрунтована важливими подіями та змінами, що відбулися саме у цей період у розвитку анархістського руху в Україні. У 1904 році сталися події, які суттєво змінили стратегію та хід анархістського руху, відкривши нові можливості та виклики для його учасників російсько-японська війна відіграла важливу роль у формуванні анархістського руху в Україні. Негативні наслідки війни, втрати та поразки сприяли посиленню антивоєнної агітації анархістів та мобілізації громадської підтримки.

Верхня хронологічна межа дослідження, якою обраний 1908 р., також має обґрунтування. У 1908 році завершилася період екстенсифікації та диверсифікації анархістського руху в Україні, який був важливим для подальшого розвитку руху та його впливу на суспільство. Обрання 1908 року як верхньої межі дослідження дозволяє закріпити аналіз за періодом, після якого можна вивчити довгострокові наслідки занепаду анархістських осередків та реакцію руху на репресивні заходи та тиск з боку владних структур.

У дослідженні розвитку анархістського руху в Україні в 1904-1908 роках **територіальні межі** руху охоплювали перш за все 9 губерній країни, які були на той час частиною російської імперії. Особливо активними в цьому контексті стали промислові міста та регіони з високою концентрацією робітничого класу, які стали осередками розвитку анархістських груп. Такі групи здебільшого формувалися у великих портових містах, індустріальних центрах та селах, де

трудящі були особливо чутливі до економічних труднощів і соціальної несправедливості. Анархістський рух зосереджувався на ключових промислових районах, де активісти виступали з ідеями соціальної рівності та закликали до скасування приватної власності та експлуатації робітничого класу.

Історіографічний огляд. Перший етап відрізняється тим, що ранні дослідження з історії українського анархізму в основному виходили з пера самих анархістів. Початкове дослідження історичного шляху анархізму в значній мірі виникало з внутрішньої зацікавленості та наукових зусиль самого руху.

Анархістська історіографія відрізняється від традиційних академічних досліджень своєю унікальною перспективою: вона більше орієнтована на оглядові нариси, ніж на строгий науковий аналіз. Автори цих творів, як правило, були активними учасниками анархістського руху або його безпосередніми свідками, що дозволяє їм використовувати першоджерела для ілюстрації власних спостережень та висновків. Ці нариси не претендують на повноту наукового аналізу, але їх цінність полягає в особистісному вимірі та безпосередності, які вносять важливий вклад у розуміння анархістської думки та її впливу на розвиток суспільних рухів. Вони надають унікальний погляд на внутрішні процеси та динаміку анархістських груп, що іноді упускається в більш загальних історичних дослідженнях. Прикладами таких анархістських нарисів можуть бути роботи Д. Новомирського¹, В. Худолея² та Л. Придеснянського³. Їхні тексти часто слугують як важливі тексти для розуміння контекстуальних нюансів руху, відображаючи особисті роздуми і аналітичні спостереження авторів.

¹ Новомирский Д. И. Анархическое движение в Одессе. Очерки истории анархического движения в России. М.: «Голос труда», 1926. С. 246–278.

² Худoley В. Анархические течения накануне 1917 года. Очерки истории анархического движения в России. М.: «Голос труда», 1926. С. 314–322

³ Придеснянский Л. Первые шаги анархизма на Украине. Альманах: Сборник по истории анархического движения в России. под ред. Н. И. Рогдаева и др. Т. 1. Париж: 1909. URL: <http://karaultheca.ru/rus-an/almanach.htm> (дата звертання 09.01.2024)

Радянська історіографія щодо українських анархістів мала виразно ідеологічне забарвлення, що було властиве для більшості історичних праць, опублікованих під егідою комуністичної партії. Радянські історики, оперуючи в рамках марксистсько-ленінської методології, часто представляли українських анархістів як небезпечні контрреволюційні елементи, що загрожували радянській владі та соціалістичному будівництву. Таке зображення було спрямоване на делегітимізацію анархістських ідей та дій, представляючи їх як ворожі та заблудлі з точки зору офіційної ідеології. Така ідеологічна спрямованість зумовлювала вибір тем, проблем, персоналій та інтерпретацій подій в історичних дослідженнях. Праці, які залишили після себе радянські історики, включаючи таких як Залежський В. Н¹., Горєв Б. І²., та Худайкулов М.Х³., часто зосереджували увагу на критиці анархізму як ідеології, що не відповідає реаліям і потребам розвитку суспільства. У цих працях анархісти зображені не як борці за свободу чи соціальну справедливість, а як особи, які становили загрозу для стабільності та прогресу.

Історіографія незалежної України, яка почалася в 1990-х роках, спочатку відчувала сильний вплив радянської наукової традиції. Найперші дослідження часто несли на собі печатку радянських висновків і методології, відображаючи ідеологізоване бачення історії. Це було зумовлено необхідністю адаптації до нових реалій, а також тривалістю процесу переосмислення історичної науки після десятиліть ідеологічних обмежень. Проте з часом українська історіографія зазнала значних змін. Сучасні дослідники зосереджуються на вивченні менш відомих або навмисно замовчуваних аспектів української історії, спираючись на широкий спектр первинних джерел та новітні методологічні підходи. Вони прагнуть відійти від однобокого радянського нарративу, досліджуючи такі теми, як політична, соціальна та культурна динаміка України, внутрішні та зовнішні взаємини, а також роль України в ширших європейських та глобальних процесах. Яскравими прикладами сучасної української історіографії є праці

¹ Залежский В. Н. Анархисты в России. М. : "Молодая гвардия". 1930.

² Горев Б.И. Анархизм в России: От Бакунина до Махно. М.: "Молодая гвардия", 1930.

³ Худайкулов М.Х. Исторический опыт борьбы ленинской партии против анархизма. Ташкент: Узбекистан, 1979.

одеського історика В. Савченка, який опублікував велику монографію¹, в якій аналізується історія регіональних взаємодій та ідентичностей. Інший важливий внесок зробив дніпровський дослідник С. Світленко², чії статті висвітлюють різні аспекти соціально-економічного розвитку Катеринослава та катеринославських анархістів. Також значущими є джерелознавчі дослідження С. Сиротененка³, які сприяють глибшому розумінню історичних процесів через аналіз первинних джерел.

При написанні дипломної роботи було використано широкий спектр джерел. Одним із ключових є збірка⁴ "Анархисты. Документы и материалы", яка містить багатий архів документів анархістського руху. Ця колекція включає листування між членами анархістських груп, політичні маніфести, меншою мірою статті з періодичних видань, які публікувалися як в російській імперії, так і за її межами, та інші типи документів, що свідчать про активність і розвиток анархістських ідей. Друга значна збірка⁵ — "История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях". Тут репрезентовано широкий спектр програмних документів, не тільки анархістів, а й інших радикальних течій. У ній містяться агітаційно-пропагандистські твори, публікації з революційного підпілля, а також статті з іноземної преси, що дає змогу бачити, як анархістські ідеї сприймалися та інтерпретувалися у різних культурних та політичних контекстах.

В дипломній роботі мемуарні джерела відіграють характерну роль, оскільки вони допомагають глибше зрозуміти внутрішній світ та мотивації діячів анархістського руху, а також забезпечують персоналізований погляд на історичні події. "Альманах. Сборник по истории анархического движения в

¹ Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр: історичний аспект та політична практика. К. : НАН України, Ін-т історії України, 2017.

² Світленко С. І. Зародження анархістського руху в Катеринославі. Вісник Дніпропетровського університету. Історія та Археологія. 2006. Вип. 11. С. 48–52.

³ Сиротенко С. М. Листівки як історичне джерело вивчення історії анархістського руху в Україні (1903–1914 рр.) Спеціальні історичні дисципліни питання теорії та методики. К., 2006. № 13. С. 86-96

⁴ Анархисты: Документы и материалы. 1883 - 1935 гг. В 2 тт. (Т. 1.) 1883-1916 гг. М.: РОССПЭН, 1998

⁵ История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях. Гл. ред. О. В. Будницкий. Ростов-на-Дону, «Феникс», 1996.

России" (1909) є цінним джерелом¹, що включає історичні нариси, оповідання та некрологи, які написані учасниками анархістського руху. Ці тексти дозволяють аналізувати рух зсередини, виявляти особистісні аспекти лідерів та членів груп, а також розуміти, яким чином анархісти сприймали та висвітлювали власні діяльності та ідеї. Збірка² "Очерки истории анархического движения в России" (1926), за редакцією Олексія Олексійовича Борового, є не менш важливим джерелом. Боровий, будучи відомим філософом та ідеологом анархо-індивідуалізму та анархо-синдикалізму, зібрав тексти, які висвітлюють історію та розвиток анархізму в українських губерніях, включаючи ідеологічні роботи та аналітичні оцінки руху. Ця збірка дозволяє оцінити різні підходи до анархізму, а також забезпечує інтелектуальний контекст для зрозуміння анархістських ідей та їх впливу на суспільні та політичні процеси.

Періодичні видання, такі як газети, є надзвичайно цінним джерелом інформації для дипломної роботи, оскільки вони допомагають отримати широкий огляд подій, ідей та позицій різних груп або рухів у вивчуваному періоді. У випадку дослідження анархістського руху, періодичні видання можуть надати важливі відомості про його ідеологію, діяльність та вплив на суспільство. Газета³ "Хлеб и воля" є прикладом періодичного видання, яке грає значну роль у розумінні анархістського руху. Також варто згадати газету "Листки 'Хлеба и воли'", яка, хоч і займалась певними аспектами анархістської ідеології, більш акцентувалась на публікації хронік, бібліографічних матеріалів та рецензій на літературу, пов'язану з історією революційного руху. Це джерело може доповнити дослідження додатковою інформацією про розвиток і рецепцію анархістських ідей у відповідному контексті.

¹ Альманах: Сборник по истории анархического движения в России. под ред. Н. И. Рогдаева и др. Т. 1. Париж: 1909. URL: <http://karaultheca.ru/rus-an/almanach.htm> (дата звертання 09.01.2024)

² Очерки истории анархического движения в России : Сб. ст. под ред. Алексея Борового. М.: Голос труда, 1926.

³ Ця газета, яка була центральним органом анархістів-комуністів, стала платформою для популяризації ідей видатного анархіста П.А. Кропоткіна на теренах російської імперії. Її виходи, хоч і нерегулярні, з 1903 по 1905 рік у Женеві, показують зосередженість на поширенні кропоткінської концепції серед анархістських колективів та її вплив на рух.

Мета роботи полягає у вивченні розвитку анархістського руху в Україні в період 1904-1908 років, зокрема процесу формування нових центрів та лідерів руху. Для досягнення цієї мети поставлено такі **завдання**:

- проаналізувати діяльність першого анархістського центру в межах Західної Європи;
- з'ясувати ідейні джерела та поширення анархізму в Україні;
- розглянути діяльність анархістських організацій в Україні наприкінці XIX – початку XX століття;
- розглянути створення та діяльність анархістських груп у Києві, Одесі, Харкові та інших містах України;
- з'ясувати ідейні та організаційні розбіжності серед українських анархістів

Методологія. Ця наукова робота розроблена на засадах історизму, з обов'язковим дотриманням наукової об'єктивності та використанням біографічного методу. В ході дослідження використовувалися різноманітні підходи, включаючи історико-типологічний для виявлення зразків, історико-системний для аналізу системних зв'язків, історико-генетичний для вивчення розвитку явищ, а також метод періодизації для визначення ключових етапів розвитку досліджуваних об'єктів.

Наукова новизна даного дослідження. Основна унікальність роботи полягає в тому, що вона вперше комплексно аналізує внутрішню динаміку анархістського руху в Україні протягом вказаного періоду, особливо зосереджуючись на менш відомих лідерах та організаціях, що відіграли ключові ролі в його розвитку. Це дослідження також розширює наше розуміння географічного розподілу анархістських центрів, виявляючи взаємозв'язки між різними регіонами та вплив міжнародного анархістського руху на українські події.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку джерел та літератури.

Розділ I. Кризові явища в російській імперії як чинники виникнення анархізму в Україні. Реакція та участь анархістів в процесах радикалізації імперського суспільства

Завершення XIX століття для Наддніпрянської України ознаменувалося безліччю чинників, які спричинили новий виток розвитку як російських соціальних рухів, як-от народництво, так і політичної кон'юнктури неросійських народів імперії, що ознаменувалося створенням Революційної української партії або, приміром, соціал-демократичної робітничої партії євреїв Поалей-Ціон.

Загалом трансформаційні зрушення, що відбувалися протягом кінця XIX – початку XX століття, нерозривно пов'язані зі значним сплеском політичної та соціальної активності серед широких верств населення. Ця епоха стала свідком зародження та еволюції цілої низки соціальних і політичних рухів та партій на якісно новому рівні, знаменуючи собою сейсмічний зсув у методах самоорганізації суспільств. Однією з рушійних сил цієї трансформації стали вражаючі досягнення загальноєвропейських демократій, а також зростаючий успіх різних суспільно-політичних рухів і соціалістичних партій по всьому світу. Ці досягнення слугували джерелом натхнення для радикалів у Східній Європі, мотивуючи їх прагнути повторити та адаптувати цей досвід у своїх країнах. Як наслідок, у XX столітті у східноєвропейських суспільствах зростає тенденція до створення власних масових лівих рухів. Цьому сприяла парадоксальна ситуація, коли значна частина населення виявилася політично активною, незважаючи на відсутність гарантованих законом свобод для громадської активності. Цей дисонанс між прагненнями людей та обмеженнями, що зокрема накладалися законами імперії Романових, створив своєрідну соціально-політичну порохову бочку. У таких умовах маси були змушені вдаватися до радикальних і, в багатьох випадках, протиправних дій як засобу вираження свого невдоволення та досягнення політичних цілей. Цей безпрецедентний сплеск політичної та соціальної активності серед

європейських мас був багато в чому символічним для ХХ століття. Він підкреслив стійкість людського духу і непохитну відданість прагненню до соціальної справедливості та політичних змін, навіть перед обличчям величезних правових бар'єрів.

Зародження анархізму як політичної течії на початку ХХ століття набуло особливого значення у світлі глибоких суспільних трансформацій у російській імперії. Паралельно з цим, зростання анархістського руху в Західній Європі, Азії та Америці відіграло вирішальну роль у формуванні його глобальної актуальності. Витоки анархістського руху в Україні залишаються предметом постійних дискусій в історичній науці. Це ідеологічне відродження, пов'язане з глобальним сплеском політичних і соціальних рухів, стало прикладом динамічного і трансформаційного характеру ХХ століття.

При цьому, досліджуючи такі піки кризи початку ХХ століття в російській імперії, як перша революція 1905-1907 років, не варто забувати про головні рушійні чинники такого глибокого народного невдоволення. Їх було достатньо: наприклад, проблема малоземельності селянства Лівобережної України поступово спричиняла загострення конфліктів селян з поміщиками або навіть з багатими селянами, які, у свою чергу, починали мислити по-капіталістичному, інтенсифікуючи процес праці із застосуванням нових сільськогосподарських машин, озброюючись новими культурами, використовуючи найману працю. Крім того, сільське населення в Україні зберегло яскраві спогади про витоки й перебіг світової сільськогосподарської кризи, яка розпочалася в перехідний період між 1870-ми та 1880-ми роками. Ця криза була спричинена впливом дешевої американської пшениці на європейські ринки, що призвело до надлишку пропозиції. Намагаючись конкурувати за світові ринки зерна, російський уряд був змушений знизити ціни на експортовану пшеницю. Це мало каскадний ефект на вартість сільськогосподарської продукції селянських господарств, які були основними постачальниками пшениці на внутрішній ринок. За 15 років, з 1882 по 1897 рік, ціни на зерно впали на 35%. Таким

чином, потрясіння в сільському господарстві під час цієї кризи призвели до зниження цін на хліб удвічі, що мало довготривалі наслідки для селянства¹. Одночасно із загостренням суперечок про спірні землі, що поглиблювалися в міру поділу селянських наділів і приватних маєтків і прагнення повернути собі ці "ділянки", сільські громади почали боротьбу за контроль над землею, намагаючись вирвати її з лап поміщиків. Їхньою кінцевою метою стало витіснення багатих землевласників зі своїх володінь, що ознаменувало початок глибокого перетворювального етапу в селянському русі. Ця боротьба, котру вели селяни, була спрямована не тільки на руйнацію традиційних феодальних економічних структур, на яких базувалися поміщицькі маєтки, а й на боротьбу з капіталістичною практикою, що зароджувалася в середовищі як діючих поміщиків, так і нових власників². Від безвиході й нестійкого становища дрібних землевласників селянство виявилось втягнутим у відкриту конфронтацію як із поміщиками, так і з владою, яка опікувала останніх. Першопричина цих суперечностей криється в неухильному і дедалі зростаючому утиску прав селянства протягом десятиліть, що передували революції. У всіх регіонах імперії спостерігалася стійка і наростаюча тенденція пріоритету і легітимації претензій поміщиків на спірні земельні ділянки. Одночасно з цим зростала вартість оренди землі, що ще більше посилювало економічні проблеми селянства. Не меншу тривогу викликало й обмеження доступу селян до приватних лук, лісів і водойм, які були необхідні для підтримання сільськогосподарської життєдіяльності сільських громад. Позбавлення селян цих найважливіших ресурсів ставило під загрозу життєздатність селянського господарства. Таким чином, ці численні проблеми довели селянство до того, що воно було змушене вступити у відкриту конфронтаційну боротьбу з укоріненою владою поміщиків та їхніх урядових ставлеників.

¹ Верховцева, І. Г. Політизація самоврядування селян у російській імперії у 1902 – 1907 роках як початковий етап селянської революції // Український селянин 2016. Вип. 16 с. 59

² Бибік К.П. Українське селянство на початку ХХ століття // Молодий вчений № 6 (118). Серія: Історичні науки. С. 18

1902 рік став значним переломним моментом в історії українського селянського руху, передвіщаючи бурхливі події Першої революції 1905 року. У цей час Україна стала свідком безпрецедентного сплеску селянської активності, що характеризувався щонайменше 223 масовими виступами. Ця вражаюча цифра на 293% перевищувала середньорічну кількість селянських виступів, зафіксовану в період з 1890 по 1904 рік. Апогеєм цього руху стали масові повстання селян Полтавської та Харківської губерній у березні та квітні 1902 року. Ці повстання були прямою відповіддю на нестерпні труднощі, що спіткали сільське населення на зорі ХХ століття. У період з 11 березня по 11 квітня 1902 року в цих масових виступах взяли активну участь 16 000 селян з Костянтиноградського та Полтавського повітів Полтавської губернії, а також ще 22 000 селян з Валківського та Богодухівського повітів Харківської губернії. Їхні колективні зусилля призвели до успішного захоплення понад сотні поміщицьких маєтків і цукрових заводів по всьому регіону. Це історичне потрясіння стало найбільшим селянським повстанням в Україні з часів скасування кріпацтва, що ознаменувало поворотний момент у боротьбі за аграрні права та соціальну справедливість. Масштаби цього руху були такими, що він мав безпомилкові характеристики повноцінного повстання. У відповідь на ці масові заворушення влада мобілізувала значні військові сили для придушення повстання, фактично придушивши його за допомогою сили¹.

В офіційних документах, що описують події 1902 року на Харківщині та Полтавщині, а також у численних звітах правоохоронців до вищих інстанцій щодо селянського руху того часу, постійною темою було пояснення "повстань" тим, що вони називали "антиурядовою пропагандою". З формальної точки зору, для таких звинувачень були вагомні підстави. Саме наприкінці ХІХ та на початку ХХ століть у російській імперії виникли чимало революційних груп, зокрема приналежних до таких партійних осередків як есери та соціал-демократи, які активно займалися підпільною діяльністю. Ці організації активно займалися

¹ Анфимов А. М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881-1904 гг. М. : Наука, 1984. С. 202-205

негласним розповсюдженням підривних матеріалів та розпалюванням інакомислення в сільських громадах. У 1902 році есерівські фракції активно розширювали свій вплив у різних регіонах, включаючи Польщу, Україну, Білорусь, Кубань та інші сільськогосподарські райони імперії. Вони таємно виготовляли та розповсюджували десятки тисяч листівок, брошур і прокламацій по сільських територіях. Ці матеріали закликали селян чинити опір не лише жахливим утискам з боку поміщицькому класу, але й самодержавному уряду. Одночасно ліві партії намагалися створювати селянські об'єднання та партійні осередки в селах, пропагуючи свої революційні ідеали та об'єднуючи навколо себе співчуваючих¹.

Хоча анархістські угруповання з'явилися у Східній Європі в 1903 році, незалежно від того, чи називали вони себе хлібовольцями або анархо-синдикалістами, важливо відзначити, що група Махаєва, яка діяла ще в 1901 році, вже пропагувала антиінтелектуальну позицію серед робітничого населення. Однак важливо відрізнити їх від повноцінних антидержавних активістів, оскільки вони не були формально пов'язані з жодною з відомих анархістських груп. Незважаючи на цю відмінність, лідери анархістського руху залишалися в курсі поточних селянських рухів і надавали посильну підтримку цим ініціативам². Ось що писав Петро Олексійович Кропоткін 4 липня 1902 року своєму приятелю колишньому народникові й есеру Леоніду Еммануїловичу Шишко: "Те, що ти пишеш про росію, жахливо мене тішить. Я вірю в російського селянина - принаймні, тих губерній, "центру", які знаю. [...] Усі ці тридцять років тривала собі потихеньку культурна робота в народі: десь добрі люди допомогли, а десь і самі селяни що-небудь та й дізналися. І ось - плоди. Ти побачиш, що південним заходом і південним сходом не обмежиться. Жахлива тільки різночасовість руху."³

¹ Крестьянское движение в России в 1901–1904 гг. : сборник документов. под ред. А. М. Анфимова. М. : Наука, 1998 С. 108-110

² Рублев Д.И. Российский анархизм в XX веке. М.: РДТ, 2019. С. 234

³ П.А. Кропоткин. Письма // Библиотека Андрея Бирюкова URL: <https://oldcancer.narod.ru/Nonfiction/PAK-Letters90.htm#y1902> (дата звернення: 01.10.2023)

Разом з аграрним населенням, робітники промислового сектору дедалі енергійніше заявляють про свої вимоги. З розширенням комерційної та промислової сфер і перетворенням колишніх «сезонних робітників» на окремий клас пролетаріату їхня чисельність зростає, що призводить до різкого збільшення кількості страйків на фабриках і заводах. Якщо 1860-ті роки були переважно свідками приглушених і поодиноких випадків невдоволення, що часто проявлялися у вигляді скарг і петицій, спрямованих до влади, то згодом відбулися значні зміни, які вивели страйки на передній план робітничих дій¹. Однак, на відміну від аграрного населення, робітники в українських регіонах пережили значне зростання чисельності своїх лав. За період з 1861 по 1897 рік чисельність промислових робітників у дев'яти українських губерніях вражаюче зросла, збільшившись з 85 000 до 327 000 осіб. Варто зазначити, що це зростання не було рівномірним по всій території України. До 1904 року, що збігся із завершенням економічної кризи, чисельність робочої сили зросла приблизно до 372 000 осіб², що ілюструє нерівномірність траєкторії зростання в цей період. Відзначимо не лише динаміку розвитку трудових відносин, але й зростаючу напористість промислових робітників у відстоюванні своїх прав та інтересів. Якщо залишити осторонь законне занепокоєння, пов'язане із загальним дефіцитом промислових потужностей російської імперії та пануючими суспільними потрясіннями, наслідки економічного спаду 1900-1903 років також залишили помітний відбиток. У цей період відбулося значне скорочення ринку праці, що призвело до того, що багато з 200 000 безробітних стали надлишковою робочою силою в сільській місцевості. Ці фактори в сукупності вказують на те, що склад робітничого класу України був надзвичайно різноманітним і включав значний контингент осіб з різною лояльністю та схильностями. Їхні дії відіграватимуть вирішальну роль у формуванні результату революційного сценарію, що насувався на імперію. Світовий досвід постійно демонструє, що навіть найменші збурення в

¹ Бойцун, М. Робітничий рух і національне питання в Україні: 1880–1920 / Пер. з англ. М. Казакова та Л. Бідочко Київ: Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні; АРТ КНИГА, 2017. С. 30-34

² Так само. С. 57-58

економічному та соціально-політичному ландшафті країн з переважаючим дрібнобуржуазним населенням, як правило, сприяють піднесенню радикальних політичних рухів та ідеологій. Імперія не була винятком у цьому плані. Вона була схильна до тієї ж динаміки, коли коливання економічних та соціально-політичних обставин незмінно сприяли появі та посиленню радикальних політичних течій та ідеологій. У цьому плані ситуація в українських губерніях відповідала загальносвітовому зразку реагування на такі зрушення. Як приклад можна навести групу Махаєва, відому як "Партія боротьби з дрібною власністю і всілякою владою". Починаючи з червня 1904 року, ця фракція здобула підтримку серед заводських робітників Катеринослава. У своїх промовах вони наполегливо відстоювали ідею, що не лише інтелігенція та капітал, але й будь-яка форма влади та власності не мають жодної цінності в імперії чи в глобальному масштабі. Стає очевидним, як у середовищі соціал-демократичної та есерівської активності цим "протоанархістам" вдалося привернути увагу найпалкіших членів пролетаріату. Ведучи таку пропаганду, махаєвці радили робітникам утримуватися від участі в місцевих соціал-демократичних, есерівських та інших революційних організаціях, вважаючи їхні методи надто повільними на шляху пролетаріату до політичного визволення¹.

До набору вищезгаданих проблем ще варто додати проблеми міжетнічного і міжрелігійного характеру. Російська імперія, яка проіснувала з початку 18 століття до свого розпаду в 1917 році, була величезним і різноманітним багатоетнічним і багатоконфесійним утворенням. Міжетнічні та міжконфесійні питання були значним викликом протягом усієї її історії і відігравали вирішальну роль у формуванні політики, політики та соціальної динаміки імперії. Однією з ключових стратегій, яку використовувала російська імперія для управління своїм різноманітним населенням та утвердження свого домінування, була політика русифікації. Русифікація була цілеспрямованим зусиллям центральної влади, спрямованим на просування російської мови,

¹ Кривенький В. В. Анархистское движение в России в первой четверти XX в. : теория, организация, практика. М. : политическая энциклопедия, 2018. С. 114

культури та російської православної церкви як домінуючих елементів в імперії. Це явище стає очевидним з різних точок зору. З економічної точки зору, в міру створення та реконструкції промислових підприємств на території України процес індустріалізації розгортався з головною метою модернізації загальноросійської економіки, часто без урахування специфічних потреб самої України. Комплексні виробничі цикли не були розвинуті, що призвело до широкої залежності від російських робітників, а також культивувалася сировинна залежність від інших регіонів. Крім того, на початку 1900-х років виник російський націоналістичний рух, який розглядав імперію як національну батьківщину насамперед росіян. З цієї точки зору, всі інші етноси розглядалися як чужинці і виступали за позбавлення їх прав, які мають "справжні росіяни". Ця шовіністична ідеологія набувала все більшої підтримки в офіційних колах при дворі за часів правління Олександра III та Миколи II. Важливо підкреслити, що не лише етнічні росіяни брали активну участь у революційних, реформістських чи навіть промонархічних рухах; практично всі етнічні групи були представлені в цих різних фракціях. Крім того, важливо пам'ятати, що на початку XX століття етнічні росіяни, яких часто називали великоросами, становили менше половини всього населення імперії. Натомість українці, поляки, білоруси, євреї, фіни, вірмени, грузини і татари були найбільшими меншинами в імперії¹. Окрім зовнішнього тиску та політичних змінних, зумовлених політичними інтересами імперії, значний вплив на етнічні спільноти справляли культурні чинники, що виникали внаслідок цих самих процесів. Поширення народної освіти, збільшення кількості шкіл, як середніх, так і вищих, поява засобів масової інформації, розвиток наукової діяльності та поширення знань серед широких верств населення у поєднанні з явищем урбанізації, зростанням ринкових відносин та розвитком комунікаційних мереж - все це в сукупності відіграло певну роль у зміцненні та помітній активізації насамперед етнічних еліт. Отже, це заклало підґрунтя для поступового піднесення етнічних рухів. В українському контексті це явище оберталось

¹ Шпорлюк Р. Імперія та нації. Пер. з англ. К.: Дух і Літера, 2000. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7888-05-3/966-7888-05-3.pdf> (дата звернення: 04.10.2023)

навколо академічних кіл. Тому на межі XIX-XX століть виникло Братство тарасівців, яке стало даниною пам'яті Шевченковій спадщині та об'єднало молодих інтелектуалів з Харкова, Полтави, Києва та Одеси. Ця організація проіснувала до 1898 року і була очолена Іваном Липою, відомим письменником, відомим своїми оповіданнями та політичними есе, що відстоювали принципи широкої автономії для України та утвердження соціальних і політичних прав українського народу. Паралельно з Братством тарасівців у 1897 році почали з'являтися різні менш впливові політичні об'єднання. Серед них була Загальна українська безпартійна організація, створена в Києві в 1897 році під керівництвом Володимира Антоновича, яка згодом перетворилася на Українську демократичну партію. Проте найвпливовішою з цих течій була Українська революційна партія (РУП), заснована у 1900 році, яка продовжила справу Братства тарасівців. Того ж року молодий адвокат з Харкова Микола Міхновський, тісно пов'язаний з групою тарасівців, хоча й не був формальним членом Революційної української партії, написав памфлет "Самостійна Україна". У цій публікації вперше було сформульовано твердження про "єдину, вільну і незалежну Україну від Карпат до Кавказу". Крім того, автор стверджував, що "кожна етнічна група повинна прагнути до створення власної суверенної держави", і представив історичні докази, що підтверджують право України на політичне самовизначення¹.

Згадаємо також єврейське населення імперії, яке зазнавало істотного тиску з боку державного апарату. В епоху Миколи I було ухвалено законодавчі заходи, що визначали правовий статус євреїв. Їм було наказано постійне проживання виключно в межах 15 губерній, розташованих на півдні та заході імперії. За межами цих губерній євреям дозволялося тимчасове проживання, в основному для ведення торгівлі, укладення договорів, постачання, здобуття освіти в галузі наук, мистецтв і ремесел. Хоча офіційна позиція стосовно іудейських громад з плином часу зазнавала певних коливань, у період правління Олександра II вона все ж таки дещо пом'якшилася, особливо щодо окремих

¹ Сніжко В. Микола Міхновський і його "Самостійна Україна". К., 1996. С. 8

професійних груп. Однак, як уже йшлося вище, за царювання Олександра III і Миколи II відбулися серйозні зміни в політиці та ставленні до єврейського населення. Найбільш радикальні фракції єврейських рухів об'єдналися з революційними групами. Набирала обертів єврейська еміграція. Крім того, євреї східної Європи виявилися глибоко залучені в зародження сіоністського руху, метою якого було створення єврейської держави в Палестині. На конгресі в Базелі 1897 року було офіційно засновано Всесвітню сіоністську організацію, на чолі якої стояли вихідці із західної частини імперії. У 1900-1901 рр. виникли сіоністсько-соціалістичні організації "Поалей Ціон". На їхній основі в 1904-1905 рр. були створені політичні структури: Сіоністсько-соціалістична робітнича партія (ССРП), Соціалістична єврейська робітнича партія (СЕРП), Єврейська територіальна робітнича партія (ЄТРП). Одночасно виникла Єврейська соціал-демократична робітнича партія "Поалей Ціон", заснована на базі гуртків, що існували раніше¹.

В анархістському русі в імперії євреї відігравали ключову, надзвичайно важливу роль, це стосується впливу як лідерів різних фракцій і течій, так і рядових учасників. Їхній внесок охоплював не лише теоретичні пошуки, але й практичні дії, що мали величезне значення. Це легко відмітити, наприклад, що перша поява анархістських груп у країні датується 1903 роком. Навесні та влітку того ж року ці групи сформувалися переважно серед єврейських інтелектуалів та кваліфікованих робітників, які збиралися в місті Білосток² Гродненської губернії. Крім того, єврейські анархісти час від часу вступали в конфлікти з іншими ідеологічними організаціями, зокрема з сіоністськими групами. Ці конфлікти часто пояснювалися безкомпромісними методами, яких

¹ Ядловська О. С. Діяльність єврейських партій та громадсько-політичних організацій у південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст. // «Наукові праці: науково-методичний журнал». Випуск 270. Т. 282. Історія / Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2016. С. 33-37

² Лебеденко О. М. Анархісти на Україні в 1903–1908 рр. // Український історичний журнал. № 11. 1991. С. 37

вимагала революційна епоха, хоча іноді вони були забарвлені елементами звичайного криміналу^{1,2}.

Важливе значення має питання про рівень залучення осіб з єврейським походженням до революційних рухів, зокрема, до анархістського руху в імперії. Станом на 1900 рік майже 30% усіх затриманих за політичні злочини мали єврейське походження. Ця статистика вражає, якщо врахувати, що в 1903 році євреї становили лише 7 мільйонів із 136 мільйонів жителів російської імперії. Однак у лавах революційних партій у цей період особи єврейського походження становили майже 50% членів. Варто відзначити цей різкий контраст із ситуацією 1870-х років, коли склад національних меншин серед радикалів більш точно відображав демографічний склад населення в цілому. Визначення точного відсотка євреїв у складі анархістських груп є складним завданням, оскільки різні дослідники надають різні оцінки. Багато історичних свідчень на цю тему стверджують, що до половини учасників груп походили з єврейських громад. Крім того, важливо підкреслити, що ці підрахунки охоплюють не лише українські губернії, але й поширюються на такі регіони, як Королівство Польща (Царство Польське), а також білоруські та остзейські території. Згідно з альтернативними даними, напередодні революції 1905 року анархісти єврейського походження могли становити значну більшість, потенційно досягаючи 75-80% руху³. Цей підрахунок враховує наявність приблизно 3000 анархістів з єврейським корінням у ширшій анархістській спільноті, яка, за оцінками, налічувала близько 5000 осіб у той період⁴. Єврейська участь була настільки відчутною в періоди заворушень і підвищених суспільних настроїв, що чорносотенні організації намагалися використати її в своїх цілях. Як зазначає одеський історик В. Савченко: “Ще під час революції, на хвилі

¹ Безаров О. Російська революція єврейських анархістів. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. №6 (379). 2018. С. 113

² Глушаков Ю. "Революция умерла! Да здравствует революция!": Анархизм в Беларуси (1902-1927). СПб.: ШИСС, 2015. С. 89

³ Безаров О. Т. Єврейський чинник у революційному русі в російській імперії (1861–1917 роки): дис. ... док. іст. наук. Чернівці, 2019. С. 372

⁴ Безаров А. Т. К вопросу о роли евреев в анархистском движении накануне революции 1905-1907 гг. В Российской империи. Вестник Московского университета. Серия 8. История. 2018. С. 47

антисемітської пропаганди і погромів, «праві» сили втовкмачували в суспільну свідомість (особливо в Одесі), що анархістський рух - «єврейська змова» проти імперії і російського народу. Одеські анархісти проводили численні екси і теракти проти єврейських підприємців і купців¹.

На тлі всеохоплюючої кризи, що охопила російську імперію, виник значний виклик у вигляді зростаючої політичної активності населення. На середину XIX століття західноєвропейські країни значно просунулися у створенні конституційно-монархічної форми правління. На противагу цій тенденції, російське самодержавство, що перебувало під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, розпочало стриману модернізацію, зосереджену, насамперед, на економічному вдосконаленні та обмежених внутрішніх політичних реформах. Ці реформаторські ініціативи включали певні представницькі елементи на рівні місцевого самоврядування та запроваджували чітке розмежування судової та адміністративної влади. Однак вони чинили рішучий опір будь-яким спробам запровадити громадське представництво у вищих ешелонах державного апарату. Подібна доля спіткала безліч помірковано-консервативних пропозицій, що виникали впродовж 1860-1870-х років. Ці ініціативи, що походили з різних кіл, у тому числі урядових, на чолі яких стояли такі постаті, як П.О. Валуєв, великий князь Костянтин Миколайович, П.П. Шувалов, М.Т. Лоріс-Меліков та інші, мали схожі результати. Так само і в середовищі дворянських і земських зібрань, які палко виступали за всебічну реалізацію реформаторських завдань, на ці пропозиції чекала сумна доля, що свідчило про більш широку картину опору цим реформаторським потугам. Хвилинна нерішучість Олександра II в цьому питанні, як свідчить історія, завершилася його вбивством. Проведені ним реформи, зокрема, земська, міська і судова, не тільки не були відповідним чином реалізовані, а й посилювали розкол суспільства, що існував у росії. Цей розкол призвів до виокремлення двох ідеологічних таборів, які часто називають

¹ Савченко В. А. Анархістський рух в Одесі (1903 – 1916 рр.): монографія. Одеса: Печатный дом. 2014. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/4254> (Дата звертання: 20.10.2023)

"західниками" і "традиціоналістами", що уособлювали протилежні ідеали, які сповідувала імперська інтелігенція. У результаті реформ виникла постійна суперечність між владою і суспільством, яка зберігалася протягом тривалого часу і так і залишилася невирішеною. Поміркований земський лібералізм, який утримувався від радикальних перетворень і прагнув насамперед автономії від втручання уряду, а також можливості подавати монархові петиції про регіональні потреби, міг перетворитися на осередок ліберально-консервативної думки, на який міг би спертися уряд. Однак влада не бажала поступатися земствам навіть мінімальними правами на самоврядування. Невдоволення політикою уряду стало каталізатором поступового акумулювання земських сил. Було скликано кілька таємних зборів земських діячів¹, на яких розв'язували не тільки питання консолідації та координації земських економічних ініціатив, а й розв'язували нагальні проблеми, породжені недалекою політикою уряду імперії. Ця тенденція до політичного представництва земств у вищих ешелонах влади знайшла свою відповідь у царському колі. Нещодавно помазаний на трон Микола II - 17 січня 1895 року під час зустрічі з громадськими активістами виголосив рокову промову, практично озвучивши свій курс правління, що був до певної міри схожий на внутрішню політику його батька. Самодержавні стовпи імперії в принципі не могли дати змогу цареві ніяк інакше висловитися, окрім як охарактеризувати бажання самоврядників: "безглуздими мріями про участь земства в справах внутрішнього управління"². Такий розклад сил не залишив себе довго чекати. З настанням XX століття в суспільному русі імперії набирали силу ліворадикальні елементи. Народництво, що домінувало раніше, пригнічене жорсткими репресіями 1880-х років, поступилося місцем неонародницьким гурткам, соціалістично-революційним групам, різним напрямкам соціал-демократичного руху і безлічі анархістських організацій. Цей зсув ознаменував собою істотну трансформацію ландшафту політичної активності та соціальних ідеологій на межі століть. На відміну від ліберальних

¹ Пирумова Н. М. Земское либеральное движение: социальные корни и эволюция до начала XX века. М.: Наука, 1977. С. 197-198

² Саевская М. А. Власть и земства: отношение власти к политической активности земств (1864-1905 гг.). М: Политэкс, Т.14, № 3. 2018. С. 384

фракцій, ці організації, орієнтовані переважно на соціалізм, ставили перед собою більш радикальні цілі. Вони прагнули не тільки ліквідації самодержавства, а й повалення капіталістичної системи, виступаючи за встановлення ідеального, на їхню думку, соціалістичного ладу. Проте між ними існували суттєві розбіжності щодо характеру цього переходу і методів досягнення поставлених цілей. За умов відсутності в імперії демократичних свобод і жорсткої заборони на політичні й навіть професійні об'єднання зарубіжні центри відіграли вирішальну роль як у формуванні ідеологічних засад, так і в організаційному забезпеченні створення цих політичних партій. Опора на зовнішні ресурси підкреслювала серйозні проблеми, з якими вони стикалися у вітчизняних умовах.

Українські активісти не були застраховані від явища політичної еміграції до Західної Європи, яке набрало обертів у 1870-х роках у російській імперії. Особливо важливу роль відіграла еміграція на чолі з М. Драгомановим та заснування гуртка у Женеві. Ця група, до якої входили С. Подолинський, М. Зібер, Ф. Вовк, А. Ляхоцький (Кузьма) та інші, почала з культурних і наукових починань, поступово переходячи у сферу політики та громадської активності. М. Драгоманов, найактивніший діяч гуртка, помер в Софії у 1895 році¹. Рання діяльність Драгоманівського гуртка характеризувалася зосередженням на культурних та наукових пошуках², а також на анархо-федеративних засадах. Однак з часом вони заглибилися в національно-політичні питання та публічний дискурс. Сам М. Драгоманов відігравав ключову роль, видаючи "Громаду" в Женеві з 1877 по 1882 рік, разом з великими літературними творами та політичними оглядовими статтями. "Громада" Драгоманова започаткувала перший український журнал на чужині. Його вплив виходив за межі друкованої сторінки, оскільки він брав участь у міжнародних літературних конгресах у

¹ Бойцун М. Соціал-демократія в Україні. Historians, 2017 URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2214-marko-bojtsun-marko-bojcun-sotsial-demokratiya-v-ukrajini> (дата звертання 10.10.2023)

² Піхманець Р. В. Ставлення Михайла Драгоманова до еміграційних форм революційно-визвольного чину на початку 1870-х років. Прикарпатський вісник НТШ. № 2. 2019 С. 98

Парижі та Відні, послідовно порушуючи питання, пов'язані з національними та соціальними проблемами України¹.

На початку ХХ століття в українській політичній еміграції відбулося відродження, що стало другою хвилею подібних рухів. Це відродження було нерозривно пов'язане з діяльністю Революційної української партії (РУП), яка стала першою політичною партією в Наддніпрянській Україні. РУП відіграла ключову роль у відродженні української ідентичності та культури, поширюючи гасла самоствердження та заклики до революційних дій проти існуючого суспільного ладу. Слід зазначити, що діяльність РУП не обмежувалася лише Україною. Поряд зі своїм Центральним комітетом у Києві, вона створила Закордонний комітет у Львові. Він слугував координаційним центром для зростаючої української політичної еміграції, яка значно збільшилася порівняно з попереднім періодом, пов'язаним з діячами на кшталт Драгоманова. Діяльність РУП та її взаємодія з емігрантами свідчила про перехід до більш організованого та політично керованого етапу в історії української еміграції. Паралельно з РУП серед українських соціал-демократів набирала обертів інша значна течія. Ці соціал-демократи долучилися до ширшої співпраці з російською секцією російської соціал-демократичної робітничої партії. Женева стала важливим центром для українських соціал-демократів, де зосереджувалися їхні пропагандистські та видавничі ресурси². Це ілюструє динамічний ландшафт української політичної еміграції, де численні фракції та ідеології одночасно формували перебіг подій як в Україні, так і в емігрантських громадах за кордоном³. Короткий огляд російської соціал-демократичної робітничої партії показує, що вона була багатогранним утворенням, яке характеризувалося тим, що часто об'єднувала різні національні організації, часто походила із закордонних центрів, а також включала в себе кілька соціал-демократичних організацій, що діяли всередині країни. Упродовж 1894-1900

¹ Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами: 1919–1939, ч. 1. Прага, 1942 С. 10-11

² Косован Е. А. Украинская эмиграция в Германии (XIX – начало XXI вв.). Дис. ... канд. ист. наук. / (РГГУ). М., 2015. С. 50

³ Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи / Відень, 1917. С. 34 - 35

років у 48 губерніях і областях росії виникло 76 таких організацій, що склалися з гуртків і груп і діяли з перервами. Їх діяльність часто припинялася через постійні поліцейські репресії. Однак, незважаючи на ці невдачі, ці організації демонстрували стійкість, відновлюючи і продовжуючи свою діяльність, особливо зосереджуючись на поширенні пропаганди та взаємодії з робітничим класом.

1.1 Діяльність першого анархістського центру в Західній Європі

Анархізм у Східній Європі розвивався в особливий спосіб. На його становлення як постійної структурно-ідеологічної орієнтації вплинули унікальні фактори. У той час як у Західній Європі розгорталися дебати та дискусії про теорію безвладдя, у цій полемічній атмосфері почала зароджуватися нова течія анархізму, а саме анархо-комунізм. У другій половині 1870-х років дедалі більше інтелектуалів тяжіли до таких міських центрів, як Женева, Лондон і Париж. У цих космополітичних центрах вони заглиблювалися у сферу теоретичного соціалізму, приєднуючись до різних соціалістичних кіл і долучаючись до ширшого теоретичного ландшафту. Два видатні теоретики відіграли ключову роль у формуванні цієї нової ідеологічної течії: Петро Кропоткін та Елізе Реклю. Ці діячі зробили значний внесок в інтелектуальне та філософське підґрунтя анархо-комунізму. Кропоткін, видатний діяч руху, розробив впливові ідеї, які підкреслювали важливість спільної власності та скасування ієрархічних структур. Його бачення зосереджувалося на суспільстві, заснованому на взаємодопомозі, де співпраця витісняє конкуренцію. Елізе Реклю, ще один видатний прихильник анархо-комунізму, додав до дискусії свою унікальну перспективу. Реклю, відомий географ і пристрасний анархіст, використовував свій досвід для дослідження перетинів географії та анархізму. Його численні праці та активна діяльність резонували з принципами спільної власності та неприйняттям державної влади. Ці дві видатні постаті, Кропоткін і

Реклю, зробили значний внесок в інтелектуальне підґрунтя анархо-комунізму, який, у свою чергу, мав тривалий вплив на розвиток анархізму в Східній Європі. Їхні ідеї, праці та теоретичні напрацювання створили основу для практичної та пропагандистської діяльності, яка згодом визначила курс анархізму в Європі та Україні.

В Англії ініціатива зі зміни сформованого статус-кво належить Петру Кропоткіну. Усвідомивши значний авторитет і зв'язки, яких він набув за час своєї активної участі в революційних рухах у російській імперії та за кордоном, Кропоткін відчув зростаючий попит серед товаришів по революції на свої теоретичні розробки з історії та принципів анархізму. Таким чином, він розпочав роботу з об'єднання розрізнених лав анархістів Східної Європи. У 1889 р., проживаючи в Лондоні, Кропоткін за сприяння англійських анархістів Вільсона і Гібсона заклав основу для створення групи "Свобода". Цей міжнародний анархістський колектив мав стати центром зосередження анархістських ідей, залучаючи до себе не тільки місцевих прихильників, а й анархістів-емігрантів зі Східної Європи, які знайшли притулок на Британських островах¹.

У Швейцарії анархісти російської імперії опинилися в більш динамічному середовищі, збагаченому наявністю усталених традицій і колективним досвідом емігрантів з російської імперії. Серед помітних фігур східноєвропейського анархізму в Женеві була група студентів на чолі з Олександром Мойсейовичем Атабекяном. Ці кадри заклали основу невеликого колективу, який зіграв ключову роль в еволюції східноєвропейського анархізму. З ініціативи цієї групи було створено видавництво "Анархістська бібліотека", і 1892 року його зусилля принесли плоди: російською мовою було опубліковано серію основоположних брошур. Серед них були "Паризька комуна і поняття про державу" М.А. Бакуніна і початковий фрагмент "Промов бунтівника" П.А. Кропоткіна. Не менш примітна і подальша траєкторія розвитку видавництва та пов'язаної з ним

¹ Ударцев С. Ф. Кропоткин. М.: "Рипол Классик", 1989. С. 15

друкарні. Після Атабекяна друкарня перейшла під контроль емігранта Маєвського, а потім перейшла в руки згуртованого гуртка анархістів, керованого непохитним Георгієм Іллічем Гогелією. Крім видання різних анархістських брошур, ця друкарня на початку ХХ століття досягла видатних успіхів, випустивши першу в російській імперії анархістську газету під стать епохи під назвою "Хлеб и воля".

У 1897 році П.А. Кропоткін взявся за важливу справу, зосередивши свої зусилля на добре перевіреній концепції "Анархістської бібліотеки". Його мета полягала в тому, щоб зібрати плоди своїх широких теоретичних досліджень, з кінцевою метою - передати знання робітничому класу. Протягом 1890-х і початку 1900-х років Кропоткін проводив всебічний аналіз, визначаючи ключові елементи, що лежали в основі тріумфу анархо-комуністичних соціальних революцій¹. Найважливішим серед цих факторів було широке розповсюдження анархістських доктрин у поєднанні з поширенням етичних цінностей, зосереджених на взаємодопомозі та солідарності серед широких верств населення. Іншим важливим елементом успіху анархо-комуністичних суспільних перетворень було культивування самоорганізації в усіх секторах суспільства. Приділяючи особливу увагу російській імперії, Кропоткін передбачав створення матеріалів для публікації за кордоном і подальшого розповсюдження в межах імперії. "Бібліотека" мала сприяти перекладу російською мовою творів відомих анархістських авторів, таких як сам Кропоткін, Е. Малатеста, Ф.Д. Ньюенгайз, М. Неттлау, Е. Реклю та інших. Ці перекладені твори мали поширюватися через листування з російськими контактами, що було важливим кроком у ширшій місії поширення анархістських ідеологій у російській імперії. Протягом 1880-х і 1890-х років П.А. Кропоткін зробив значний внесок у паризькі журнали "La Revolte" і "Les Temps nouveaux", займаючись широкою письменницькою і науковою діяльністю. Його літературна діяльність охоплювала широкий спектр,

¹ Письмо П. А. Кропоткина М. И. Гольдсмит. П. А. Кропоткин и его учение : интерн. сб., посвящ. десятой годовщине смерти П. А. Кропоткина. Чикаго, 1931. С. 239-245

включаючи дослідження з історії Великої Французької революції¹, опубліковані в 1909 році під назвою "Велика революція". Плідний доробок Кропоткіна охоплював як теоретичні, так і публіцистичні праці, серед яких такі знакові, як "Промови бунтаря" (1885), "Хліб і воля" (1892), "Анархія, її філософія, її ідеал" (1896), "Взаємодопомога як чинник еволюції" (1902) та інші. У 1897 та 1901 роках Кропоткін відвідав Сполучені Штати та Канаду, де читав лекції у відомих університетах. Його лекції були зосереджені на теорії анархізму та спиралися на історичний досвід лівих радикальних активістів, які брали участь у революціях та соціальних рухах². Крім того, у 1900 році Кропоткін брав активну участь у підпільних зборах європейських та американських анархістів у Лондоні. Наприкінці XIX століття намітилися помітні тенденції, коли ліві активісти об'єдналися, щоб створити імпліцитний центр, розташований за кордоном. Цей центр взяв на себе ключову роль і був готовий чинити значний вплив на анархо-комуністичну ідеологію в Східній Європі. Цей розвиток подій відповідав спостереженням М. Голіцина, державного радника, службовця судового слідства, який звернув увагу на ліву складову європейського політичного ландшафту. Він підкреслював перетворення Швейцарської Конфедерації на все більш помітний центр для емігрантів з російської імперії, особливо анархістів і загалом революціонерів. Примітно, що ця спільнота вигнанців включала значний контингент молодих жінок, які з моменту зародження соціалістичного руху брали активну і самовіддану участь у справах анархістів³.

Протягом 1890-х років під ідеологічною егідою Кропоткіна з'явився значний масив літератури. Прикметно, що значна частина цієї літератури була написана та опублікована такими особистостями, як Варлаам Черкезов, Марія Голдсміт, Олександр Атабекян та іншими. Важливо, що всі ці постаті були не лише учнями видатного теоретика, але й близькими співтворцями його ідей.

¹ Кареев Н. П. А. Кропоткин о Великой Французской революции / Пётр Кропоткин Сборник статей, посвященный памяти П. А. Кропоткина / под ред. А. А. Борового и Н. К. Лебедева. М.: Голос труда, 1922. С.108-109

² Кропоткин П.А. Записки революционера. М.: Московский рабочий, 1988. URL: https://imwerden.de/pdf/kropotkin_zapiski_revolyutsionera_1988_ocr.pdf

³ Голицын Н. Н. Хроника социалистического движения в России. 1878–1887. Официальный отчет / М., 1906. С. 8

Однак важливо підкреслити, що найвидатніший анархо-комуністичний діяч Східної Європи перебував під глибоким впливом ширших течій анархістської думки на світовій арені. Кропоткін, як проникливий мислитель, залишався уважним до подій на міжнародній анархістській арені і послідовно прагнув долучитися до цих глобальних тенденцій, формулюючи свої унікальні відповіді¹. Як приклад можна навести той факт, що в другій половині XIX століття в Західній Європі стався сплеск терористичних актів. Унаслідок цих актів насильства було вбито таких видатних діячів, як король Італії Умберто I 1900 р., президент Франції Саді Карно 1894 р., імператриця Австрії Єлизавета 1898 р., прем'єр-міністр Іспанії Кановас дель Кастільо 1897 р. та віце-король Ірландії лорд Кавендіш 1882 р. Були здійснені й інші численні спроби замахів, але не всі вони були успішними. Зокрема, 1896 року у весільну процесію короля Іспанії Альфонса XIII було кинута бомба. Хоча король і його наречена залишилися живі, внаслідок вибуху постраждали близько 40 осіб. Крім того, у цей період європейської історії набули поширення різні форми тероризму: акції "безвладдя", "економічний" терор, спрямований проти фабрикантів, і горезвісні "екси" (по суті, пограбування, що здійснювалися для поповнення ресурсів революційних груп). Багато теоретиків анархізму, зокрема такі особистості, як Й. Мост, давали обґрунтування терористичним актам, сприяючи тим самим ширшому прийняттю таких методів. Йоганн Мост відіграв значну роль у формуванні анархізму в США. Його організаторські здібності проявилися у великій редакторській роботі з видання газети "Freiheit", у виступах по всій країні та в непохитній відданості справі анархізму. Варто зазначити, що після прибуття до США одним із перших починань Моста став виступ із лекціями². У підсумку це турне призвело до створення кількох анархістських колективів і організацій. Моста характеризували як зацикленого на понятті революційного насильства, який вів дискусії про нього з тривожним завзяттям, нагадуючи нестримну і злісну дитину. Його часто описували як людину, яка з нетерпінням

¹ Щенникова О. Н. П. А. Кропоткин в контексте истории русского анархизма. Автореф. дис.канд. ист. наук. СПб., 1997. С. 48

² Law, R.D. The Routledge History of Terrorism. London: Routledge. 2015 131 p.

очікує будь-яких терористичних акцій, що відбуваються в Німеччині або Австрії, оскільки ці події повинні були підстобнути ентузіазм його послідовників¹. Вплив двох лідерів думок іноді обговорювався у тогочасній пресі. Так можна знайти зіставлення двох анархістів: "Можливо, голос Кропоткіна є більш вагомим у просуванні хрестового походу за реформи через тероризм, аніж голос багатьох відвертіших прихильників убивства й руйнування, таких як Йоганн Мост. Адже Кропоткін визнаний світом як мешканець висот філософського пошуку походження, природи і призначення речей, як людина, чиєму керівництву можна довіряти у розв'язанні багатьох питань, які виходять за рамки повсякденної свідомості²". Тут вже відчувається розуміння журналістами того часу кропоткінського світогляду.

Але як конкретно батько східноєвропейського анархо-комунізму сприймав терор? "[...]Навіть пізніше, коли під впливом пострілу Засулич, збройного опору яacobінців в Одесі та шибениць невелика купка молоді вирішила піти на терор, теоретично віддаючи належну увагу сільським повстанням, на ділі вони думали тільки про одне - терор політичний для усунення царя. Я ж вважав, що революційна агітація має вестися головним чином серед селян для підготовки селянського повстання. Не те щоб я не розумів, що боротьба з царем необхідна, що вона виробить революційний дух. Але, по-моєму, вона повинна була бути частиною агітації, що ведеться в країні, і аж ніяк не всіма, і ще менше того - винятковою справою революційної партії³" – ця фраза засвідчує, що Кропоткін визнавав неефективність актів терору, але не міг однозначно засудити всіх прихильників терористичної діяльності. Основний інтерес Кропоткіна зосереджений на ширших наслідках терористичних актів, а не на їхньому прямому впливі на державну політику. Він підкреслює, що ці акти мають потенціал послабити віру суспільства в недоторканність царів як "Божих намісників".

¹ Johann Most by Emma Goldman. Anarchist history nerd brigade URL: <https://anarchisthistory.noblogs.org/files/2015/01/johann-most-screen.pdf> (дата звертання 16.10.2023)

² Anarchism // The Daily Telegraph (Sydney), Nov 2. 1901 № 6989 p. 8

³ Кропоткин П. А. Записки революционера. М.: Моск. рабочий, 1988 С. 370

Вплив Кропоткіна як початкового організаційного лідера, навколо якого сформувався перший анархістський осередок в українських губерніях, важко переоцінити. Примітно, що в період з 1903 по перші місяці 1905 року значна частина анархістських активістів виконувала функції пропагандистів у складі закордонної групи "Хліб і воля"¹. Ця група відіграла важливу роль у формуванні ідеологічного ландшафту українського анархізму. Важливо підкреслити, що навіть коли анархізм згодом диверсифікувався на різноманітні течії, як-от синдикалісти, "безмотивники" та індивідуалісти, незабутні відбиток і вплив Петра Олексійовича Кропоткіна зберігалися.

Незабаром почав формуватися архетип того, що згодом перетвориться на анархістське ядро. 1900 рік ознаменувався створенням "Групи російських анархістів-комуністів за кордоном" у Женеві - організації, яка згодом стала попередником зростаючого анархістського руху в самій російській імперії. Основний склад цієї групи переважно складався з молодих людей, які походили зі Східної Європи. Серед них були Мендель Дайнов, Шломо Каганович та Георгій Гогелія. Мендель Дайнов, який використовував псевдонім Максим Дубинський, був українським євреєм, що походив з Полтави. Його шлях у сферу анархізму розпочався під час здобуття медичної освіти в Харкові, а завершився, коли він вирішив продовжити навчання в Женевському університеті близько 1900 року. Георгій Ілліч Гогелія, з іншого боку, пішов іншим шляхом. Спочатку він вступив на шлях релігійного покликання, але згодом відмовився від цього шляху, покинувши Кутаїську духовну семінарію. Його інтереси більше тяжіли до хімії, ніж до богослов'я, що змусило його вступити до Ліонської агрономічної школи у Франції, а згодом до Женевського університету. У 1900 році він був втягнутий до складу анархістського гуртка, таким чином ставши однією з видатних фігур у сфері грузинського анархізму на початку двадцятого століття².

¹ Кривенький В. В. Под черным знаменем: анархисты. Анархизм: pro et contra : Социально-политическое явление его российских сторонников, критиков и отечественных ученых-исследователей: Антология. Ред. тома Д. К. Богатырев. СПб. : (РХГА), 2015. С. 649.

² Леванов Б.В. Русские анархисты XIX в. Перспективы науки. 2012. № 6(33). С. 194

Натхненний появою трактату Кропоткіна "Хліб і воля", опублікованого в Лондоні в 1902 році, Гогелія у співпраці зі своєю дружиною Лідією Володимирівною Іконніковою влітку 1903 року заснував новий анархістський гурток у Женеві. Ця ініціатива завершилася створенням "Женевської групи анархістів-комуністів "Хліб і воля". Хоча цей гурток існував виключно в еміграції, він поклав основу для того, що згодом було визнано ортодоксально-кропоткінською організацією з назвою "Хліб і Воля", помітною в масштабах східноєвропейського анархо-комуністичного руху¹. Щоб поширювати ідеали анархо-комунізму, група взялася за амбітну справу. У серпні 1903 року вони спільно опублікували в Женеві перший номер російськомовного анархістського періодичного видання під назвою "Хліб і воля". Основна мета цього видання полягала у поширенні анархо-комуністичних доктрин у межах російської імперії, що означало помітний прогрес порівняно з попередньою епохою, коли домінували невеликі, ізольовані кола з пріоритетом орієнтації на західноєвропейського читача.

Виникнення нової хвилі анархізму у невеликому колі східноєвропейських емігрантів та його стрімке поширення в Україні наприкінці 1890-х - на початку 1900-х років можна розглядати у багатогранному контексті. Цьому явищу сприяли кілька взаємопов'язаних факторів. По-перше, криза, що охопила інші соціалістичні організації, оскільки анархізм представляв виразну і переконливу альтернативу. По-друге, радикалізація суспільства, пов'язана зі зростаючим робітничим рухом, відіграла вирішальну роль у залученні людей до анархістських організацій. Складнощі, пов'язані з дискримінацією євреїв та їхньою подальшою емансипацією, ще більше посилили ці суспільні трансформації. Неефективне управління військами в ході російсько-японської війни викрило слабкості правлячого уряду і підживлювало невдоволення. Як наслідок, цей бурхливий період став свідком політизації суспільства в цілому. Коли в Україні розгорнулися революційні події 1905 року, анархісти вже

¹ Воронцова, Е. Е. М. Бакунин, П. Кропоткин и печать анархистов. Известия Южного федерального университета. 2007. №7 С. 296

зміцнили свою позицію як окремий і самобутній політичний рух. Вони зайняли крайній лівий кінець політичного спектру, характеризуючись непохитним радикалізмом і безкомпромісністю. Важливо, однак, зазначити, що їхнє визнання та суттєва участь у зростаючому революційному русі робітників і селян не матеріалізувалися до подій жовтня 1905 року, котрі стали поворотним моментом на їхньому шляху.

1.2. Організаційний розвиток анархізму на початку XX століття

Анархізм в Україні на початку XX століття мав глибокі ідейні коріння та знайшов широке поширення серед різних верств населення. Існування анархістських ідей українського народу можна прослідкувати ще з давніх часів, але саме на початку XX століття можна зафіксувати комплексні організаційні початки. Одним з ідейних джерел анархізму в Україні було селянське громадське життя, яке відбувалося у великій мірі під тиском державного контролю. Інтерес селян до анархістів у період революційних подій початку XX століття в Україні був обумовлений кількома факторами. По-перше, селяни як наймасовіша верства суспільства стикалися з експлуатацією та обтиском з боку поміщиків та буржуазії, тому ідея відмови від державної влади та приватної власності, яку пропагували анархісти, відповідала їхнім інтересам у боротьбі за соціальну справедливість. По-друге, анархісти надавали рухові систему поглядів, наближуючи селянський світогляд до політичних дій і почасти до ідеологічних проблем існуючого ладу. Крім того, активна пропаганда та агітація анархістів серед селян через листівки, часописи та агітаційну діяльність сприяла підвищенню свідомості та мобілізації селянського населення. Також важливим фактором була ідея соціальної солідарності, яку пропагували анархісти, спонукаючи селян до спільної дії та самоорганізації для захисту їхніх інтересів та боротьби проти утисків. У цілому, інтерес селян до анархістів був

обумовлений соціально-економічними проблемами, національною свідомістю, пропагандою та спільною боротьбою за свої права та свободу¹.

Ще одним чинником появи анархізму були соціальні нерівності та експлуатація робітників, які були широко поширені в українському суспільстві того часу. Робітничий клас та інші верстви населення стикалися з жорстокими умовами праці, низькою заробітною платою та обмеженнями на політичні свободи. Ці негативні фактори сприяли зростанню невдоволення та появи бажання змінити систему. Тут можна відзначити, як робітничий клас уже на початку ХХ століття дивився на діяльність анархістів і надалі проявляв до них симпатію. Це зумовлено низкою чинників. По-перше, анархізм пропонував радикальні ідеї щодо відмови від державної влади та капіталістичної системи, що вразливою для багатьох робітників, які страждали від експлуатації та нерівності. Анархісти виступали за колективне власність на засадах взаємодопомоги та самоуправління, що відповідало ідеалам справедливості та рівності, які приваблювали робітників. По-друге, анархізм активно пропагував ідею безпосередньої дії та революційного насильства як засобу зміни суспільства. Це відповідало настроям багатьох робітників, які відчували необхідність радикальних змін у суспільстві та були готові вступити в боротьбу проти утисків та нерівностей. Тут характерно, що анархістська діяльність на початку ХХ століття в Україні відзначалася успішним протистоянням конкурентам, таким як ПСР та РСДРП. Перемога перших анархістських груп була зумовлена ефективною тактикою, яку обрали "професійні" анархісти: вони проникли у середовище вже існуючих "лівих" організацій та залучили на свій бік найбільш радикальні елементи з "незалежних", РСДРП, ПСР, Бунду, РУП. По-третє, анархізм надавав робітникам можливість самовираження та самоорганізації через антиавторитарні принципи та децентралізовану структуру руху. Робітничий клас міг бути причетним до рішень та дій безпосередньо, що відповідало їхнім потребам та бажанням мати власне слово у вирішенні справ.

¹ Отоцкий В. Анархический крестьянский союз. Анархист. Париж, 1907.

Також необхідно згадати про вплив зовнішніх ідейних течій, зокрема анархізму, які приходили до України через освічених інтелектуалів, політичних емігрантів та літературу. Зовнішні чинники, такі як ідеї анархізму, впливали на розвиток анархістського руху в Україні через кілька ключових механізмів. По-перше, багато українських інтелектуалів отримували освіту за кордоном, де знайомилися з ідеями анархізму та інших соціалістичних рухів. Повертаючись на батьківщину, вони пропагували ці ідеї серед місцевого населення, що сприяло поширенню анархістських поглядів. По-друге, зовнішня література та періодична преса, яка привозилася до України з Західної Європи, містила ідеї анархізму та інших соціалістичних рухів, що дозволяло українським громадянам ознайомлюватися з новими ідеями та концепціями. Це впливало на формування їхнього світогляду. Завезення літератури до України здійснювався різними способами, включаючи контрабанду та спеціально організовані канали. Один з прикладів цього процесу можна побачити у способі доставки літератури та зброї через кордони за маршрутом Женева–Новоселиці–Бричани–Одеса¹. Цей маршрут був важливим для поширення ідей анархізму серед українських активістів та робітників. Ще одним прикладом є налагодження зв'язку з женевською групою через дворянина В. Островського, що дозволило одеситам організувати нелегальну доставку літератури та зброї. Цей зв'язок дозволив ефективно впроваджувати ідеї анархізму в українське суспільство та підтримувати боротьбу за соціальні права². Нарешті, політичні контакти та обмін ідеями з іншими країнами та політичними емігрантами сприяли обміну ідеями та досвідом, що впливало на розвиток анархістського руху в Україні. Цей обмін сприяв узгодженню стратегій боротьби та впливав на активізацію боротьби за соціальну справедливість та права народу.

¹ Дубовик А. В. Периодические издания анархистов в России и в эмиграции. 1900-1916. Российские социалисты и анархисты после октября 1917 года. URL: https://socialist.memo.ru/books/biblio/periodika_do_1917.htm (дата звертання 12.02.2024)

² Гончарок М. Из истории прессы еврейского анархистского движения. Вестник еврейского ун-та в Москве. М. 1998. № 2 (18). URL: <https://anarchisthistory.noblogs.org/files/1998/01/honcharok-press.pdf> (дата звертання 12.02.2024)

Таким чином, анархісти активно залучають до себе робітниче населення, привертаючи їх до нових форм ідеологічної та практичної боротьби, і це сприяє формуванню нових організаційних структур серед анархістів. На початку 20 століття в Україні першими найвідомішими анархістськими організаціями були змышані-анархістські та «постмахаєвські» групи, які формувалися в різних містах, зокрема в Одесі, Ніжині, Острозі, Києві, Кам'янець-Подільському. У 1903 році в Україні вже були сформовані ці групи, які відігравали важливу роль у поширенні ідей анархізму серед населення та активістів. Наприклад, у Одесі у 1904 році з'явилася нова одеська "філія" - Пересипська група, яка сформувалася з районної організації РСДРП та частково перейшла до анархістів. До складу анархістів приєдналися кілька відомих соціал-демократів та есерів, що свідчить про поширення анархістських ідей серед інтелігенції. У найперших анархістських організаціях, які виникли на початку ХХ століття до 1905 року, спостерігалися деякі характерні риси, відмінні від майбутніх анархістських організацій. Перш за все, у цих ранніх організаціях було помітне прагнення до формування груп напряду серед робітничого та селянського простору, звичним були випадки, коли анархістську групу називали коло робітників, які просто слухали свого оратора, так само і серед селян¹. Також варто відзначити, що етап формування анархізму (1903–1904 рр.) був тісно пов'язаний із "махаєвським епізодом", коли махаєвський рух проклав шлях анархізму. Особливістю цих перших організацій було те, що вони не поширювалися із центральних міст, а базувалися в торгівельно-промислових центрах, де складалися групи анархістів загальною чисельністю до 300 чоловік. Навіть така невелика кількість "протоанархістів" помітно впливала на розвиток загального революційного руху в імперії. Зокрема, ці організації активно діяли у боротьбі з владою та іншими політичними партіями, створюючи вкрай важку атмосферу для своєї діяльності. Після 1905 року, з появою нових анархістських організацій можна простежити зміни у стратегіях та тактиках діяльності цих груп, а також у їхній організаційній структурі та спрямуваннях.

¹ Бегей І. Теоретики і практики українського анархізму: pro і contra. Освіта регіону. К., 2014. Вип. 1 С. 31

Українські анархістські групи на своїх початках мали суттєву залежність від закордонних, західних поставок літератури, зброї, вибухівки. Це становило ключовий аспект їхньої організації та успіху. Проблема залежності перших анархістських груп від західного постачання полягала в тому, що ці групи активно користувалися підтримкою та постачанням зброї, літератури та інших ресурсів з країн Західної Європи для своєї діяльності в російській імперії. Наприклад, структура анархістського підпілля в Україні була "експортована" з Західної Європи, де розроблялися плани дій, видавалася література, купувалася зброя та збиралися групи для подальшої діяльності в російській імперії. Деякі з перших анархістських груп, які були активні на початку ХХ століття, включали Одеську "Південноросійську групу анархістів-комуністів", характерно що ця група активно користувалася підтримкою та постачанням зброї, літератури та інших ресурсів з країн Західної Європи для своєї діяльності в Україні. Одеська група використовувала географічне положення міста Одеси для політичної контрабанди та отримання необхідних ресурсів з-за кордону¹, Женевську групу анархістів-комуністів, а також групи у Львові та Станіславі, які були створені колишнім соціал-демократом М. І. Музілем². Ці групи вели активну діяльність у різних містах України та співпрацювали з анархістськими організаціями з інших країн для отримання необхідних ресурсів та підтримки.

У першій половині 1904 року, в контексті великого інтелектуального та політичного розколу у російській імперії, створила собі впливову платформу Паризька група "Анархія", за сприяння Б. Я. Енгельсона та Л. Алешкера (Морица)³. Їхня мета — видання та поширення анархістської літератури в імперії та за її межами. Не лише у Парижі, але й на німецьких та американських землях виникли анархістські групи, що реагували на переживання революційного часу. Однак найбільший вплив в цей період наклався не тільки

¹ Бабічева, О. С. Анархічний терор в Україні на початку ХХ століття. Інтелігенція і влада. 2007. Серія: Історія №9 С. 9-20.

² Кривенький В. В. Музиль Н. И. Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. М.: РОССПЭН, 1996. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/3-seriya-locale-nil-politicheskie-partii-rossii-konets-xix-locale-nil-pervaya-tret-hh-veka-dokumentalnoe-nasledie-locale-nil> (дата звертання 12.02.2024)

³ Листки «Хлеб и Воля»: Орган коммунистов-анархистов. Лондон: 1906. 30 октября № 1 С.3-4

збройний конфлікт, але й особистість Олександра Таратути, який мав чималу популярність в середовищі французьких та англійських колег, завдяки чому зміцнив свої зв'язки з анархістськими колами¹. В цілому, анархізм-комунізм, який трансформувався від незламних ідеалів П. О. Кропоткіна до конкретних дій у боротьбі з імперським режимом, отримував нові важливі точки опору, що перетворювало його забуте обличчя в справжній символ опору та боротьби за справедливість. Саме у цей період феномен анархізму-комунізму став настільки суттєвим, що це привело до появи значних розбіжностей у трактуванні анархістського ідеалу та в тактиці боротьби. Ця диверсифікація допомагала рухові стати більш гнучким та адаптивним до різноманітних умов імперської реальності. На створення анархістського руху в Україні сильний вплив здійснив анархістський рух, який склався в Болгарії та Османській імперії. Особливу увагу слід звернути на анархістські групи, які виникли у 1901 році в Салоніках та Стамбулі, та дії анархістів повстанців Македонії. Поширення ідей анархізму та надходження ресурсів для підпільного руху здійснювалось завдяки роботі матросів-чорноморців, які перевозили літературу, зброю та вибухові речовини з Туреччини до Одеси. Австро-Угорщина також стала джерелом анархістського руху, її поліція попереджала російську поліцію про можливі вибухи пароплавів та активізувала взаємодію з антианархістськими структурами в імперії.

Важливо також відзначити роль лідерів та активних діячів серед тих анархістів, які тільки формували перші мережі анархістських організацій.

О. В. Шейтліх був одним з ключових лідерів групи анархістів у початку 1905 року. Він був активним учасником спроби організувати загальний робітничий страйк, який мав потенціал перейти у збройне повстання. Його арешт за друкуванням листівок до робітників та безробітних свідчить про його активну участь у руху та боротьбі за соціальні зміни. Олександр Таратута - ще один важливий лідер анархістської групи у початку 1905 року. Таратута був одним із арештованих за спробу організувати робітничий страйк та брав

¹ Кривенький В. В. Анархистское движение в России в первой четверти XX в. : теория, организация, практика... С. 32-35

активну участь у діяльності анархістської групи. М. Мец - ще один з ключових лідерів анархістського руху в Україні у початковому етапі розвитку анархізму. Він був одним із арештованих анархістів у 1905 році та активно долучався до діяльності групи. Постать Моїсей Меца загалом дуже характерна, він був одним із видатних діячів анархістського руху в Україні на початку ХХ століття. Він був відомий своєю активною участю в анархістському русі та його рішучими діями на шляху до соціальних змін. Його діяльність відображала важливість анархістських ідей у боротьбі за соціальні зміни та покращення умов праці та життя робітників. Характерним є той факт, що він до прикладу ініціював створення вільних курсів з ідеологічної освіти для місцевого робітничого населення¹. На цих курсах робітники отримували можливість не лише розширити свої знання, а й поглибити розуміння політичної та соціальної ситуації свого часу. Вони вивчали принципи соціальної справедливості, антиавторитаризму, самоорганізації та взаємодопомоги, які стали основою анархістської ідеології. Така освіта не тільки підвищувала культурний рівень робітників, а й мобілізувала їх для участі в соціальних рухах та боротьбі за свої права. Курси відігравали важливу роль у формуванні активної та свідомої робітничої верстви, яка не лише вимагала від уряду політичних та економічних змін, а й самостійно організовувала спільні заходи, страйки та інші форми соціального протесту. Це сприяло не лише політичній, а й культурній емансипації робітничого класу та зміцненню анархістських ідей серед широких мас населення.

У період з 1900-1904 років в Україні сформувалися та почали функціонувати три важливі анархістські центри: Житомир, Ніжин та Одеса. Кожен з цих центрів мав свою унікальну специфіку формування та діяльності, відрізняючись від звичайних анархістських груп того часу. Специфіка формування анархістських центрів в Житомирі, Ніжині та Одесі у період з 1900 по 1904 рік виявилася у їхній систематичній орієнтації на організаційну та

¹ Савченко, В. А. Лідери анархістських груп Півдня України в період революцій (1905–1917). Збірник наукових праць "Південна Україна: етнографічний, мовний, культурний, релігійний виміри" №29. Херсон. 2019. С. 536

ідеологічну консолідацію анархістського руху. Ці центри відрізнялися від звичайних анархістських груп тим, що вони мали більш розвинену структуру та систему комунікації, що сприяло координації спільних заходів та обміну ідеями та досвідом. Вони активно працювали над підвищенням свідомості робітничого класу, організовуючи школи, лекції та інші освітні заходи¹. Крім того, ці центри звертали більшу увагу на агітаційну роботу серед робітників і селян, прагнучи залучити широкі маси до анархістського руху. Лідери цих центрів володіли не лише харизмою, але й стратегічним мисленням, що сприяло формуванню стійкої та дієвої анархістської спільноти. Такий підхід відігравав ключову роль у подальшому розвитку анархістського руху в Україні та підкреслював його важливість у соціально-політичних процесах того часу. У Житомирі анархістський рух почав формуватися на основі активної агітаційної діяльності робітників у текстильній промисловості. Група анархістів під керівництвом Володимира Павлова активно виступала за права та інтереси робітників, організовуючи страйки та протести. Особливою рисою Житомирського центру була його відкритість до співпраці з іншими радикальними групами, що дозволяло розширювати вплив та підтримку серед робітничого класу. У Ніжині анархістський рух отримав особливий розвиток завдяки акценту на освітні ініціативи. Лідер гуртка Лідія Ковальчук заснувала школи та лекційні курси з анархістської теорії та практики для робітників і селян. Це сприяло не лише підвищенню культурного рівня місцевого населення, а й формуванню свідомих прихильників анархізму, які активно долучалися до соціальних рухів. Одеса стала важливим центром анархістського руху завдяки своєму географічному положенню та активності у морських портах. Під неофіційним ідейним керівництвом Віктора Березовського, Одеський центр акцентував увагу на міжнародній співпраці з анархістськими організаціями з інших країн, що дозволяло обмінюватися ідеями та досвідом в боротьбі за анархістські принципи. Також у центрі діяли спеціальні комітети з підтримки політв'язнів та агітації серед моряків.

¹ Сиротенко С. М. Проблематика організації анархістських груп (1900–1904 рр.): специфіка та вплив. Соціально-політичних дослідження модерної доби. 2023. 7(2). С. 142

Розділ II. Екстенсифікація та диверсифікація анархістського руху в 1904-1906 роках

Період з 1904 по 1908 роки в історії анархістського руху в Україні є періодом важливих, по суті переломних змін, що визначили його подальший розвиток та вплив на суспільство. Саме у 1904 році стався ряд подій, які суттєво змінили стратегію та хід анархістського руху в Україні, відкривши нові можливості та виклики для його учасників. Тодішні події відбувалися на фоні загострення соціально-політичних протиріч та загального незадоволення серед населення, що створювало сприятливі умови для активізації анархістських організацій та зростання їх впливу. Відповідно, цей період є ключовим для розуміння динаміки та еволюції українського анархізму, а також для аналізу факторів, що сприяли та стримували розвиток анархістського руху в цей час. Спочатку потрібно зануритись в проблеми 1904 року, звертаючи увагу на те, які конкретні події та чинники вплинули на анархістський рух в Україні саме у 1904 році, а також які наслідки ці зміни мали для подальшого розвитку анархізму в регіоні. Це дозволить нам краще зрозуміти динаміку та важливість цього періоду в історії українського анархізму.

Російсько-японська війна, що розпочалася в лютому 1904 року, мала значний вплив на суспільство російської імперії і спричинила складний спектр реакцій серед населення того часу. На початку конфлікту, коли сповіщення про початок війни стали загально відомими, суспільство сприймало ці новини на позитивній хвилі, але це ставалося в контексті обмеженої інформації та ретельно контрольованої пропаганди. Перед війною уявлення суспільства про її цілі та супротивника були вкрай мозаїчними і неоднозначними. Багато громадян не мали повного уявлення про мотиви конфлікту та політичні наслідки, що його супроводжували. У цих умовах держава активно формувала погляд на події, підкреслюючи необхідність оборони та захисту імперських інтересів. Влада сприймалася як авторитет, що мала повну картину військових подій і готова

була інформувати суспільство через призму переможних звісток. Оскільки більша частина газет та масових медіа була суворо цензуровано, інформація, що доходила до громадян, була сильно відфільтрованою та спрямованою на підтримку державної політики. Такий контроль над інформацією призвів до того, що населення отримувало переважно позитивні повідомлення про хід військових подій, уявляючи себе на стороні переможців. Це сприяло мобілізації громадянської підтримки військових зусиль та підвищенню патріотичного настрою серед населення на початку конфлікту. Починаючи з початку осені, інформація, що надходила з преси, почала переходити з радісних до менш оптимістичних звісток про оборону Порт-Артура. Вже з середини осені суспільство зіткнулося з суперечливою інформацією щодо стану справ у фортеці, частіше з'являлися звістки про втрати російської імперської армії, а також розповсюджувалася інформація з японських джерел. Ці повідомлення викликали справжнє потрясіння у росії. Звістка про падіння Порт-Артура спричинила хвилю обурення та негоду серед громадянства. Газети та журнали різних напрямків віддавалися різним формам виразу своєї діснозорливості, висловлюючи обурення та засудження щодо здачі Порт-Артура, який, на їхню думку, міг ще чинити опір ворогові, та висуваючи обвинувачення у вчиненні актів зради з боку вищого офіцерства. Ці реакції свідчили про загальне невдоволення та розчарування населення в політичному та військовому керівництві імперії. Варто відзначити, що політична атмосфера в імперії почала загострюватися не лише через погіршення матеріального становища мас населення внаслідок війни, але й через відчуття гіркоти від нереалістичних очікувань та реальної ситуації на фронті¹. Цей період відзначався поширенням почуття розчарування та підвищеної соціальної напруженості, що поклало під сумнів легітимність та ефективність політики держави.

¹ Гладкая Е. А. Русско-японская война в сознании широких слоев населения России в начале XX в. Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Серия: Общественные науки. 2008. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russko-yaponskaya-voyna-v-soznanii-shirokih-sloev-naseleniya-rossii-v-nachale-xx-v> (дата звертання 12.02.2024)

Після початку військових нещасть та розголошення негативних новин про втрати й поразки, анархістські групи в Україні змогли використати цей момент для посилення своєї антивоєнної агітації та мобілізації громадської підтримки. Варто відзначити, що анархісти від самого початку конфлікту зайняли чітку антивоєнну позицію, що відрізняє їхню діяльність від більшості політичних сил того часу. З початком поширення інформації про реальний стан справ на фронті та відкриттями про здачу Порт-Артура, анархісти активізували свою пропагандистську роботу¹. Вони використовували ці інформаційні потоки для демаскуючої критики дій військових та політичних еліт, відтворюючи картину військових невдач та недоліків системи управління. Доволі характерно розповідає нам про заклики анархістів – їхні листівки: «Але раз, робітники, ви знаєте, що причиною воєн є поділ суспільства на класи, що вони - результат існування влади (архії) - влади капіталістів і держави, то зрозуміло, що ви звільнитесь тільки тоді, коли встановите безвладдя (анархію): заберете в багатих усі їхні блага, знищите всяку державу. Усі багатства ви передасте в загальне користування - влаштуєте комуни, причому ви там знищите державу, і вони будуть бездержавними, тобто будуть організовані анархічні комуни. Для цього ви повинні боротися, ви повинні вже дезорганізувати буржуазне суспільство. Босяки нехай організують банди для нападу на власність, робітники - влаштовують страйки і бунти, селяни - беріть силою землю, запаси, все, що вам потрібно. Нападайте на державні установи, що охороняють капітал, відмовляйтеся платити податі й податки»².

Ідеологи анархізму, зокрема Петро Кропоткін³, ретельно усвідомлювали негативний вплив патріотизму на суспільну свідомість і пропагували ідеї міжнародної солідарності робітничого класу незалежно від національних інтересів держав. На початку російсько-японської війни, коли патріотичні

¹ Кузнецов Д.А., Кузнецова Ю.Н. Агитационная деятельность политических партий и движений в русско-японской войне 1904-1905 гг. Изд. Гуманитарные проблемы военного дела. 2017. №3(7) URL: https://www.elibrary.ru/ip_restricted.asp?rpage=https%3A%2F%2Fwww%2Eelibrary%2Eru%2Fitem%2Easp%3Fid%3D30672769 (дата звернення 13.02.2024)

² Альманах: Сборник по истории анархического движения в России. под ред. Н. И. Рогдаева и др. Т. 1. Париж: 1909. URL: <http://karaultheca.ru/rus-an/almanach.htm> (дата звернення 13.02.2024)

³ Хлеб и Воля №7. 1904. С. 6

почуття населення були на піку, українські анархісти демонстрували свою особливу реакцію на конфлікт. Наприклад, Кам'янець-Подільська група анархістів-комуністів активно діяла на західних кордонах російської імперії. Вони проводили агітаційні заходи, закликаючи робітників і селян відкинути війну як агресивний засіб вирішення суперечностей між народами. У їхніх публікаціях і листівках наголошувалося, що націоналістичні інтереси і військові конфлікти служать лише інтересам еліт, а не мас. На цьому прикладі можна відстежити як нечисленні, але певною мірою згуртовані за ідеологією групи анархістів починають досить жваво набирати неофітів серед переважно міського населення. У майбутньому це призведе до того, що в революції 1905-1907 років анархісти не будуть непоміченими серед інших радикально лівих організацій, порівняно з дореволюційним періодом. Окремо варто згадати одеську групу, яка, своєю чергою, отримала унікальний досвід дій в умовах війни. Уперше вони запропонували своїм прихильникам активну участь у соціальних рухах і страйках, де серед портових працівників пропагували погляди анархістського руху на війну, підтримуючи антидержавні настрої та пропонуючи альтернативу націоналістичному патріотизму. Їхні дії та заклики наочно демонструють ті перші кроки до розуміння формації соціальної революції, виходу за рамки стереотипів та військової пропаганди.

Криза 1900-1903 років мала значний вплив на економічне і соціальне становище на землях Польщі, України та Білорусі, призводячи до серйозних наслідків для місцевого населення. Економічна криза, що тривала впродовж кількох років, від лютого 1904 року переросла в глибоку депресію, що охопила зазначені регіони. Ця депресія була спричинена паралізацією мирного виробництва через військові дії, які зосередили військові та економічні ресурси з метою підтримки війни. Економічна депресія 1904-1905 років на території російської імперії мала серйозні наслідки¹. Масові військові операції призвели

¹ Pietrzak-Pawłowska, Irena. "Napięcia społeczne w Białymstoku w latach 1903-1904: Przyczyny i konsekwencje." *Przegląd Historyczny*, vol. 46, no. 1/2, 1955, p. 23 URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Przegląd_Historyczny/Przegląd_Historyczny-r1955-t46-n1_2/Przegląd_Historyczny-r1955-t46-n1_2-s3-40/Przegląd_Historyczny-r1955-t46-n1_2-s3-40.pdf (дата звертання 13.02.2024)

до величезних матеріальних втрат, непродуктивних військових витрат і економічного розорення населення. Подібна ситуація призвела до скорочення виробництва, масового безробіття і загальної дезорганізації суспільного життя. Ці явища перевершили масштаби попередньої кризи 1900-1903 років, чинячи глибокий і багатогранний вплив на соціально-економічну сферу країни. Анархісти, перебуваючи в умовах поглиблення депресії та соціальної напруженості, стали активно мобілізувати робочі маси до радикальних дій. На тлі загострення економічних і соціальних проблем анархістські ідеї знаходили ширше розуміння і підтримку серед суспільства. В цей відбуваються характерні події в Білостоці - місті, звідки йдуть корені деяких українських організацій. У 1904 році в Білостоці спостерігалася підвищена суспільно-політична активність, пов'язана з соціальною та політичною напруженістю, що виникла внаслідок тогочасної економічної та політичної ситуації. Серед подій, які відбулися у Білостоці у 1904 році, можна виділити наступні¹:

-масові страйки і демонстрації робітників: серед білостоцьких робітників поширеним явищем була підвищена трудова активність і протести проти умов праці та вимоги поліпшення умов життя;

-репресії проти соціалістичних активістів: царська влада вдалася до репресій проти соціалістичних активістів та організаторів протестів, що призвело до зростання соціальних конфліктів;

-військова мобілізація: у зв'язку з подіями російсько-японської війни часто оголошувалася військова мобілізація, що вносило додаткову напругу в суспільство. І ось так якісно проглядається прогрес в політичній активності: політичні активісти, в тому числі соціалісти та інші групи, вживали заходів для радикалізованості методів боротьби.

Економічна криза 1904 року стала каталізатором радикалізації анархістського руху, привернувши до себе увагу й активну участь у боротьбі за

¹ Pietrzak-Pawłowska, I. Napięcia społeczne w Białymstoku w latach 1903-1904: Przyczyny i konsekwencje ... pp. 25-31

права робітничого класу. Наприкінці літа 1904 року, коли економічна криза наростала, на ткацькій фабриці Аврама Когана в Білостоці стався страйк, що став однією з важливих подій цього періоду¹. Аврам Коган, який представляв інтереси фабрикантів і підприємців, відмовився задовольнити вимоги страйкуючих робітників, віддавши перевагу репресивним заходам. Він організував випуску робітників із Москви, щоб замінити страйкарів і звільнив тих, хто виступав проти його дій. У відповідь на його дії білостоцькі анархісти вжили рішучих заходів. 29 серпня 1904 року анархіст Нісан Фарбер атакував Аврама Когана біля входу в синагогу в білостоцькому передмісті Кринки, завдавши два удари кинджалом - у груди і в голову. Це стало першим актом економічного терору не тільки в Білостоці, а й у російській імперії загалом. Ця подія мала значне значення для розвитку концепції "безмотивного терору", згідно з якою заможних людей вважали винними лише в тому, що вони багатші за тих, хто голодує, і тому заслуговували на смерть. Акт терору проти Когана символізував перехід до радикальніших форм боротьби і демонстрував рішучість анархістів у захисті інтересів робітничого класу та боротьбі проти експлуатації праці. Ця подія також позначила початок нової фази в анархістській діяльності, що ґрунтується на використанні терору як засобу політичної боротьби проти репресивної влади і капіталістичної експлуатації. Ця подія символізувала не тільки перехід до радикальніших форм боротьби в рамках анархістського руху, а й стимулювала розвиток концепції "безмотивного терору". У цей самий період у Білостоці стали поширюватися ідеї групи "Чорне знамено"². Ця фракція, що посідала радикальніші позиції порівняно з послідовниками Петра Кропоткіна, активно закликала до негайних терористичних дій проти держави і представників капіталістичного ладу. Хоча журнал "Чорне знамено" вийшов лише одним номером у грудні 1905 року в Женеві, пропаговані ним ідеї прямої дії знайшли відгук серед багатьох

¹ Полонский И. Безначальцы и чернознаменцы. 2017 URL: <http://flibusta.site/b/675664/read> (дата звертання 13.02.2024)

² Савченко В. Жертвопринесення революції. Маргінальні терористи «південного» анархізму: «П'ятирічка терору» (1905-1909 рр.) в Україні. Незалежний культурологічний часопис «І». 2002. № 25. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n25texts/savchenko.html> (Дата звертання: 20.02.2024)

анархістів. Особливо цікавим є факт, що ідеї "Чорного знамена" знайшли активне відображення в українських містах, що свідчить про якісний розвиток цих ідей в анархістському русі. Лідером цієї фракції став активний учасник Білостоцької інтернаціональної групи анархістів-комуністів "Боротьба" Юда Гроссман¹, який під ім'ям Роцин вів активну пропагандистську діяльність. Його вплив та ідеї "Чорного знамена" виявилися співзвучними настроям багатьох радикальних анархістів, стимулюючи їх до активних дій проти державної та капіталістичної структур.

Також доволі знаковим став процес втрати махаївцями своїх позицій на фоні подальшого розвитку анархізму. На початку 1904 року, на тлі посилення радикалізації соціально-політичних рухів, в Україну з Женеві прибула група анархістів. Ця група, до складу якої входили такі видатні діячі, як Ольга та Олександр (Овсій) Таратути, Л. С. Лапідус (В. Стрига), а також К. М. та Х. Є. Єрдальєвські, вирушила у справжню "місію роз'яснення" своєї ідеології. Їхня діяльність спрямовувалася на об'єднання ідей анархізму з устремліннями махаївців, створюючи своєрідний синтез рухів у регіоні. Їхній вплив на місцеві групи "махаївців" не міг залишитися непоміченим. Велика робота Таратутів та їхніх колег із роз'яснення ідей анархізму серед махаївців стала знаковою рисою того часу. Як згадував Олександр Таратута²: "Для мене стало ясно, що ця дорога моя єдина дорога. У цей час у нас були ідейні попутники в особі представників Махаєвського руху. Сам Махайський жив у Берліні. Нас об'єднувала безпосередня боротьба за економічне визволення і повалення не тільки політичної системи в особі тодішнього царату, а й ідейна боротьба проти всіх демократичних течій, які закликали до заміни монархії демократичною конституцією." Ця група, будучи на початку свого шляху послідовниками махаївської філософії, стала однією з перших, хто зміг перетнути кордони цих двох рухів, зміцнивши взаєморозуміння і симбіоз їхніх ідей. Одним із чинників,

¹ Гроссман-Роцин И. Думы о былом (Из истории белостоцкого, анархического, «чернознаменского» движения). Былое: Журнал, посвященный истории освободительного движения. М. 1924, № 27-28, С.180

² Таратута А. Г. В России и за границей 1903–1907 гг. Михаилу Бакунину 1876–1926. Очерки истории анархического движения в России. М., «Голос труда», 1926. С. 300

що мав значний вплив на втрату махаївського руху і зміцнення позицій анархістів, було впровадження і поширення анархістами інноваційних методів комунікацій. Вони активно використовували різні стратегії таємного обміну інформацією та ідеями, що дало їм змогу успішно проникнути в махаївські кола та інші радикальні групи. Анархісти зі спритністю пропонували ширший ресурсний потенціал і значну підтримку, як зсередини країни, так і за її межами. Фактично, анархісти створили унікальну мережу зв'язків, яка оперативно передавала ідеї та обмін інформацією між різними угрупованнями. Використовуючи нові технології зв'язку та кодування, вони забезпечували секретність своїх громадських зв'язків і прагнули максимального захисту від переслідування з боку правоохоронних органів. Серед чинників, що сприяли втраті впливу махаївського руху та зміцненню анархістичної ідеології, варто виокремити неприйняття робітниками політичної та ідеологічної конструкції махаївщини. Під впливом ідейного вождя Яна-Вацлава Махайського, махаївці виявляли відторгнення до політичних структур та інтелігенції, що штовхало їх до сектантства, економізму та безмотивної ненависті до освічених людей і радикальних методів. Ці тенденції послаблювали вплив махаївщини і водночас сприяли зміцненню позицій анархістів, які пропонували більш цілісні та прогресивні ідеї. Додатково, анархісти активно використовували цю ситуацію у своїх цілях, акцентуючи увагу на своїй ідеології як більш сучасній і прогресивній, на відміну від застарілих поглядів махаївців. Їхня гнучка організаційна структура і готовність до діалогу з робітниками дозволили їм швидко розширити свій вплив і посісти ключову позицію в радикальному політичному ландшафті.

Також варто відзначити відправну точку початку консолідації окремих груп комуністів-анархістів. З'їзд анархістів-комуністів у Лондоні став важливим моментом в історії українських анархістських організацій, відіграючи ключову роль у формуванні та розвитку анархістського руху. Участь представників різних регіонів, включно з українськими землями, містами Білостоки Гродно, на

цьому з'їзді підкреслила важливість об'єднання та узгодження дій анархістських груп для досягнення їхніх цілей. З'їзд зібрав 15 учасників, серед яких були відомі постаті, як-от П.О. Кропоткін, представник анархістів з українських земель А.Г. Таратута, а також члени групи "Хліб і Воля" та ідеологи-анархісти з Лондона¹. Цей захід був ретельно спланований і підготовлений заздалегідь для обговорення стратегії й тактики руху. Паралельно з цією подією, в Одесі відбулася конференція анархістів "Півдня російської імперії", що збрала представників організацій з Катеринослава, Єлисаветграда, Миколаєва, Одеси та Херсона. Це була важлива подія для українських анархістів, де було схвалено тактику терору та експропріацій, що свідчило про готовність активних дій для досягнення анархістських цілей. Обрання А. Таратути представником на з'їзді в Лондоні стало своєрідним визнанням і підтвердженням підтримки цієї стратегії іншими анархістськими групами.

З'їзд анархістів-комуністів у Лондоні став значущим моментом, на якому було прийнято важливі рішення для розвитку і напряму анархістського руху в імперії. Учасники з'їзду проголосили метою боротьби досягнення анархо-комуністичного ладу і соціальної революції через створення автономних анархістських груп, об'єднаних у федерацію. Вони підтвердили відмову від будь-яких союзів із політичними партіями, демонструючи прихильність до своїх принципів та ідей. Одним із ключових моментів з'їзду стала підтверджена мета діяльності анархістів у росії - підготовка загального революційного страйку. Учасники з'їзду закликали спрямувати зусилля на підготовку мас до цієї події, особливо звертаючи увагу на знедолених у містах і селах. Цей страйк мав стати тим запальним моментом, який дасть змогу російським народним масам долучитися до європейського Загального страйку, що своєю чергою, на думку учасників, могло б ініціювати початок Соціальної Революції. Такі рішення, ухвалені на з'їзді, віддзеркалювали прагнення анархістів до радикальних дій і

¹ Савченко В. А. Лідери анархістських груп Півдня України в трьох революціях (1905–1917). VI Міжнарод. наук.-практ. конференція 532 «Південна Україна: етнографічний, мовний, культурний, релігійний виміри» : зб. статей. Херсон : ФОП Грін Д. С., 2017. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/411270/1/Savchenko%20Viktor%20%20Anatoliyovych.pdf> (Дата звертання: 20.02.2024)

готовності до широкої соціальної перебудови. Вони підкреслювали важливість мобілізації мас і відмову від співпраці з політичними силами, що характеризувало анархістський рух як самостійний і спрямований до дій на основі власних ідеалів і принципів.

Ось таким чином ми можемо зрозуміти, чому саме 1904 рік обирається як відповідна точка відліку, початок якісно нового розвитку анархістських організацій. На відміну від класичною хронології, де початком нового розвитку анархізму обирають 1905¹, в цій роботі був запропонований інший варіант, який підкріплений відповідними аргументами. Чотири ключові фактори, які вплинули на цей період, були російсько-японська війна, витіснення махаєвщини, економічна криза на Заході та конференція в Лондоні. Російсько-японська війна відіграла важливу роль у формуванні анархістського руху в Україні. Негативні наслідки війни, втрати та поразки сприяли посиленню антивоєнної агітації анархістів та мобілізації громадської підтримки. Витіснення махаєвщини також відіграло важливу роль, оскільки цей процес сприяв радикалізації та розвитку анархізму в регіоні. Економічна криза на заході та окремий епізод в Білостоці спричинили поширення почуття розчарування та підвищеної соціальної напруженості, що в свою чергу викликало сумнів у легітимність та ефективність політики держави. Це сприяло активізації анархістських організацій та зміні їх стратегій. Конференція в Лондоні відіграла ключову роль у формуванні та розвитку анархістського руху в Україні. Участь представників різних регіонів, включно з українськими землями, підкреслила важливість об'єднання та узгодження дій анархістських груп для досягнення їхніх цілей. Вищезгадані події сприяли активізації руху, зміні стратегій та розвитку анархізму в регіоні, відкривши нові можливості та виклики для його учасників.

¹ Савченко, В. А. Анархістський рух в Україні в 1903-1929 рр.: організаційні форми, комунікації і механізми функціонування: дис. д-ра іст. наук : 07.00.01; Чорномор. нац. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв, 2017. URL: [4D6963726F736F667420576F7264202D20D1E0E2F7E5EDEAE5FE2E5F0F1F2EAE02E646F63](https://pdp.u.edu.ua) (pdp.u.edu.ua) (Дата звертання: 20.02.2024)

2.1 Українські анархісти під час революції 1905-1907 рр.

Революція 1905-1907 рр. мала значний вплив на українські землі, починаючи з кривавого інциденту 9 січня в Санкт-Петербурзі. Цей трагічний епізод, коли урядові війська відкрили вогонь по мирній демонстрації робітників, став знаковою подією, ознаменувавши початок Першої російської революції. На території України розгорнувся потужний страйковий рух, що супроводжувався масовими мітингами, маніфестаціями та сутичками з поліцією і військовими силами. Страйкарі висували вимоги запровадження 8-годинного робочого дня та поліпшення умов праці. У багатьох регіонах розгорнулися селянські повстання, що супроводжувалися експропріацією поміщицьких садиб і самовільною оранкою дворянських земель. Під впливом масової агітації та звісток про події "кривавої неділі" робітничий клас України активно включався в загальноросійський революційний рух. Уже 12 січня в Києві страйкували робітники Південноросійського машинобудівного заводу, заводу Гретера і Криванека. Незабаром страйк перекинувся й на інші підприємства. Протягом січня страйкували також робітники Катеринслава, Кам'янського, Горлівки, Юзівки, Єнакієвого, Маріуполя, Житомира, Бердичева. Скрізь робітничі страйки супроводжувалися мітингами й демонстраціями на знак протесту проти злочинів царизму. Важливо також зазначити, що революційні події 1905 року вплинули на нестабільність у війську, що знайшло свій прояв у різноманітних актах непокорі та навіть повстань, як, наприклад, у випадку повстання на броненосці "Князь Потьомкін-Таврійський". Цей період став часом інтенсивного суспільного руху і був провісником глибоких соціальних змін, що спричинили формування та розвиток анархістських організацій на українських землях.

На початку 1905 року анархістські організації на українських землях зіштовхнулися зі швидким зростанням інтересу до їхніх ідей і методів дій. Цей період характеризувався швидкою радикалізацією настроїв не тільки серед робітничого класу, а й серед селянства та інтелігенції. Прагнення до змін,

відмова від авторитарних структур і бажання створити вільне суспільство стали ключовими моментами, які надихали на поширення анархістських ідей. Вікно можливостей для вираження невдоволення і прагнення до змін у суспільстві, що відкрилося, привернуло до них безліч людей. Характерно, що в першій половині 1905 року анархізм став активно поширюватися в губернських центрах Лівобережної України: Харкові, Полтаві, Чернігові. Під впливом революційних подій і дискусій про справедливість і рівність, анархістські групи почали активне формування і розширення своїх спільнот. Історики зазначають, що протягом 1905 року кількість активних членів анархістських груп збільшилася в кілька разів порівняно з попереднім періодом. Експерти оцінюють, що у великих і малих населених пунктах України тоді існувало від п'ятидесяти до семидесяти різних анархістських організацій. Загальна кількість активних анархістів становила від півтори до двох тисяч осіб¹. У цей період ідеї анархізму знайшли відгук не тільки серед промислових районів, а й у сільській місцевості. Селянські рухи, прагнучи земельної реформи і відмови від феодальної системи, знаходили підтримку і в анархістських колах, що підтверджує широкий спектр соціальної бази анархістського руху в той час.

Структурний розвиток анархістських організацій на початку 1905 року в українських землях був вельми різноманітним і відображав специфіку того часу. Організаційні форми анархістських груп мали свої особливості, що поєднували в собі гнучкість і масштабність залежно від конкретної ситуації. Здебільшого анархістські групи були відносно невеликими за чисельністю, налічуючи від 3 до 30 членів. Такі групи могли оперувати досить легко і швидко, що робило їх придатними для організації акцій протесту, агітації та поширення анархістських ідей серед населення. Ці малі групи часто діяли в межах конкретних районів або міст, сфокусованих на розв'язанні місцевих проблем і протестах проти

¹ Савченко, В. А. Анархістський рух в Україні в 1903-1929 рр.: організаційні форми, комунікації і механізми функціонування ... URL: [4D6963726F736F667420576F7264202D20D1E0E2F7E5EDEAEE5FE2E5F0F1F2EAE02E646F63](https://pdpu.edu.ua/4D6963726F736F667420576F7264202D20D1E0E2F7E5EDEAEE5FE2E5F0F1F2EAE02E646F63) (pdpu.edu.ua) (Дата звертання: 20.02.2024)

місцевої влади або підприємців¹. Однак також існували й великі формування - федерації груп, які об'єднували значну кількість анархістів, від 80 до 200 осіб і більше. Такі федерації мали розгалужену структуру, включно з різноманітними гуртками, сходками та групами, охоплюючи різні категорії та верстви населення. Наприклад, у містах Білостоці, Катеринославі, Одесі, Житомирі тощо великі федерації анархістів відігравали важливу роль в організації протестів, агітації та навіть соціальної підтримки.

Повертаючись до подій січня 1905 року, можна відзначити активність анархістських груп, які швидко реагували на зміни в суспільстві та виступали проти утисків з боку уряду. Однією з важливих подій стала спроба організації загального робітничого страйку в Одесі, що мала потенціал перерости у відкрите збройне повстання. У цьому контексті слід згадати видатних лідерів анархістського руху початку 1905 року, зокрема О. В. Шейтліха, О. І. Таратуту та М. Меца. Паралельно з організацією страйку одеська група активно поширювала агітаційні матеріали серед місцевих портових робітників, викликаючи їх до боротьби проти царського режиму та капіталістичної системи². Ці агітаційні матеріали підтримували ідеї анархізму та пропагували безпосередню дію як шлях до змін у суспільстві. Після спроби організації страйку 13 січня поліція здійснила арешт 55 осіб, включаючи лідерів групи, проте більшість їх було звільнено за відсутністю прямих доказів. У той же період одеська "Південноросійська група анархістів-комуністів" відновила свою діяльність після отримання транспорту літератури та друкарського обладнання з Женеви. Це дозволило групі встановити друкарню та активно продовжити антиурядову агітацію та пропаганду в місті та губернії. Варто зазначити, що їх вплив на соціально-політичну обстановку був вже більш значний, ніж напередодні революційних заворушень, і їхні дії часто викликали як захоплення, так і неприйняття серед громадськості. Наприкінці квітня 1905 року

¹ Кривенький В. В. Анархистское движение в России в первой четверти XX века: теория, организация, практика. Изд. Политическая энциклопедия, М. 2018. С. 120

² Савченко В. А. Анархистський рух в Одесі (1903 – 1916 pp.) ...URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/4254> (Дата звертання: 20.02.2024)

анархістська група у Одесі вирішила активізувати свою діяльність та вирушила в масштабний похід для популяризації анархістських ідей серед місцевого населення. Вона організувала серію вуличних зібрань та пропагандистських заходів, на яких розповідали про переваги безурядового суспільства та закликали до активної участі в руху. З початку травня 1905 року, анархісти Одеси започаткували кампанію проти військової мобілізації та воєнних конфліктів. Вони організували антивоєнні марші та демонстрації, де гучно виступали проти імперіалістичних амбіцій уряду та закликали до мирного вирішення конфліктів. Активісти також розповсюджували антивоєнні листівки та агітаційний матеріал, спонукаючи місцевих мешканців до обурення проти війни. У другій половині травня 1905 року, анархісти Одеси організували солідарність зі страйкуючими робітниками та взяли активну участь у масштабному загальному страйку. Вони організували зібрання та мітинги на фабриках і в місті, закликаючи до єдності та відкритої боротьби проти експлуатації та соціальних нерівностей. Необхідно відзначити, що відвертий протест і активність анархістів спричинили нервовість у владних структурах. У червні 1905 року, реагуючи на ростучу загрозу соціальних протестів, поліція почала жорстке придушення анархістського руху. Було здійснено масові арешти та адміністративні заслання проти активістів. Одеська група анархістів-комуністів, що була однією з найбільш активних у місті, постраждала від цього найбільше.

Місто Ніжин стало одним із центрів революційного руху у 1905 році через кілька ключових факторів. По-перше, в Ніжині була активна участь молоді, зокрема студентів та учнів, які виявили великий інтерес до політичних питань та бажання змінити існуючий порядок. Це сприяло формуванню революційних настроїв серед молоді та місцевого населення. По-друге, в Ніжині діяли активні анархісти, які виявилися одними з найбільших пропагандистськи активних. Вони використовували різноманітні методи пропаганди, включаючи друкарні та розповсюдження літератури, що сприяло поширенню їхньої ідеології серед місцевого населення. Активна праця

анархістів у місті спричинила зростання їхнього впливу та популярності серед мешканців. Таким чином, поєднання активної участі молоді та працьовитість анархістів у пропаганді своїх ідей сприяло тому, що Ніжин став одним із центрів революційного руху у 1905 році та одним із найбільших пропагандистських центрів анархістів. У червні 1905 року, наприклад, в Ніжині була активна підпільна типографія анархістів-терористів, яка недовго існувала перед тим, як її розкрила поліція 13 серпня 1905 року. Вони друкували нелегальну літературу, зокрема, великий наклад листівок "Общее рабочее дело", який був конфіскований після розкриття типографії¹. Також варто зазначити, що ніжинські анархісти не обмежувалися лише друком листівок. Вони вчиняли пограбування для поповнення своєї каси, а також вдалися до прямого терору проти представників влади. Наприклад, у липні 1905 року робітник-анархіст Абрам (Малиш) напав на поліцейського пристава М. Крещанівського, за що був засуджений до смертної кари, яку потім замінили на 20 років каторги. Це свідчило про готовність анархістів вживати радикальні заходи у боротьбі за свої ідеали. 12 вересня того ж року групу бойовиків, яка готувала новий терористичний акт, оточила поліція. У перестрілці було вбито одного революціонера, поранено пристава та кількох козаків. Четверо терористів були затримані. Анархісти також організували демонстрацію 20 вересня з вимогою звільнення політв'язнів. Проте козаки розігнали демонстрантів, що спричинило підпал поліцейської дільниці 22 вересня, в результаті чого загинули два поліцейських². Літній період 1905 року також став часом збройного пограбування друкарні анархістами. Вони успішно прихопили верстати, які встановили на підпільній друкарні у селі, щоб продовжити видавництво журналу "Набат". Таким чином, діяльність анархістів в Ніжині в той період була спрямована не лише на пропаганду, а й на активні акції з протистояння владі, що призводило до напружених відносин та конфліктів з правоохоронними органами.

¹ Кудінов О. В. До питання революційних подій у Ніжині 1905 р.: Селянський вимір. Український історичний журнал. 2010. № 2. С. 98

² Так само. С. 100-102

У 1905 році в Катеринославі анархістичний рух виявив себе як значна сила, яка активно залучала робітників та інших верств населення до боротьби за свободу та соціальну справедливість. У цей період у місті поступово формувалася новий анархістський центр, який став значною перешкодою для інших політичних організацій, зокрема РСДРП¹. Анархісти демонстрували не тільки свою активність у пропаганді та агітації, але й залучали робітниче населення на свою сторону. "Катеринославська група робітників анархістів-комуністів" була однією з ключових організацій, що об'єднувала робітників, ремісників та молодь. Під керівництвом А. Кравця та інших активістів вони активно діяли у сфері пропаганди та організації антиурядових заходів. Вереснева гектографічна листівка "К оружию" стала одним з важливих інструментів у їхній діяльності, закликаючи до загального страйку та активної боротьби проти уряду та капіталістичної системи. Її вплив на місцеве населення був помітним, сприяючи поширенню анархістських ідей серед широких верств суспільства. Однак анархістичний рух в Катеринославі не обмежувався лише однією групою. "Амур-Ніжньодніпровська районна організація ПСР" також була активною у цей період, долучаючись до анархістів у боротьбі за права та свободу². Співпраця між різними анархістичними групами дозволяла обмінюватися досвідом та ідеями, що посилювало їхню позицію в місті. Не лише агітація та пропаганда, але й конкретні дії стали важливими для анархістів у цей період. Наприклад, мали місце збройне пограбування та створення підпільної друкарні для видання листівок та журналів. Це дозволяло їм не лише висловлювати свої погляди, а й залучати до своєї справи все більше прихильників. Таким чином, діяльність анархістів в Катеринославі в 1905 році була насиченою різноманітними заходами, які спрямовувалися на привертання

¹ Світленко С. І. Зародження анархістського руху в Катеринославі. Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. 2006. № 14. С. 47-48

² Ткаченко-Плахтій О. П. Прояви та особливості революційного терору на Катеринославщині в 1905–1907 рр. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. 2013. Вип. 11. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21CO M=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Prikd_2012-2013_11_22 (Дата звертання: 21.02.2024)

уваги громадськості до проблем та на вплив на робітниче населення, що ставало їхнім важливим соціальним базисом.

Отже, на початку революції 1905-1907 рр. українські анархісти виявили значну активність та рішучість у боротьбі проти царського режиму, що є однією з найважливіших характеристик цього періоду. Важливою рисою була зростаюча радикалізація анархістського руху, що виявлялося у збільшенні числа експропріацій, терористичних акцій та загальної боротьби проти урядових установ та представників влади. Нові тенденції включали зростання чисельності та активності "Південноросійської групи анархістів-синдикалістів" в Одесі, яка стала найбільшою та найрадикальнішою анархістською федерацією в південній частині Російської імперії¹. У цей період деякі анархістські групи ставали більшими завдяки збільшенню чисельності та активності, в той час як інші можливо ставали меншими через арешти, репресії або відтік активістів. Популярними ідеологами-анархістами в цей період були М. І. Музиль (Рогдаєв) та І. М. Гейцман (Хаїм Лондонський). Їхні радикальні погляди, активна участь у руху та готовність до дійової боротьби надихали інших анархістів до активної участі в революційних подіях². Окрім того, зазначимо, що в 1905 р. утверджувалися ідеї індивідуалістичного та колективного анархізму серед українських анархістів. Це стало важливим стимулом для розвитку анархістського руху, сприяючи формуванню нових об'єднань та федерацій на принципах взаємодопомоги та спільної боротьби. Значна частина цього періоду була присвячена не лише відстоюванню ідеалів анархізму, а й активному участю у революційних процесах, що робило українських анархістів ключовими фігурами в боротьбі за соціальну справедливість та політичні свободи в умовах царського режиму. Таким чином, активність та рішучість українських анархістів відіграли значну роль у формуванні революційного руху та підтримці боротьби проти авторитаризму та утисків у 1905 році.

¹ Савченко В. А. Анархістський рух в Одесі (1903 – 1916 рр.) ... С. 296-298

² Так само. С. 304

2.2 Розвиток різних течій анархізму в часи революції 1905-1907 рр.

По мірі того, як анархізм набував популярності в Україні, розгортався помітний процес диференціації, що призвів до появи трьох основних гілок всередині руху: анархо-синдикалістів, анархо-комуністів та анархо-індивідуалістів. Цей період ознаменувався значною зміною ландшафту анархістських ідеологій в українських землях.

Протягом 1905-1906 років на українських землях анархо-синдикалістський рух став значним чинником в політичному та ідеологічному житті. Цей рух активно спрямовувався на формування та поширення анархістських ідей серед різних верств населення. Основною платформою для розповсюдження анархістських концепцій стали впливові видання "Робочий шлях" та "Новий світ"¹. У цей період зароджувалася активна діяльність анархістських груп у Чернігівській губернії, Києві, Одесі та Кривому Розі, що вказувало на широке поширення ідеологічних засад серед населення різних регіонів. Рух анархо-синдикалістів активно розвивався, використовуючи різноманітні методи для привертання уваги до своїх ідей. Маніфести та програмні заяви "Південноросійських анархістів-синдикалістів" стали важливими інструментами для поширення анархістської філософії та визначення стратегії дій². Відзначається, що під час місцевих з'їздів і конференцій анархістів цього періоду виникали важливі дискусії щодо можливих форм інакомислення та організації протестних заходів. Підтримка різноманітних методів протесту та акцій, від мирних демонстрацій до радикальних заходів, свідчила про готовність анархістів до активної участі в революційних подіях того часу. Вони вважали необхідним організувати таємні синдикати, що мали приєднуватися до відкритих профспілок без політичної спрямованості з метою поширення ідей анархізму та протистояння

¹ Рогдаев Н. Различные течения в русском анархизме (Доклад рабочему интернациональному анархистскому конгрессу в Амстердаме). Париж, 1907. URL: <https://ideology.rhga.ru/upload/iblock/41a/44/%20%D0%9D.%20%D0%A0%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D0%B5%D0%B2.pdf> (Дата звертання: 21.02.2024)

² Врадій Є. А. Політична конфронтація чи співробітництво: до питання про взаємини анархістів із соціалістичними організаціями на півдні України. Проблеми політичної історії України. 2010. Вип. 5. С. 108

соціалістичним партіям, які прагнули підпорядкувати собі промисловий рух. Одним із намірів було видання одного випуску журналу "Новий світ" у місті Одеса. Крім цього, у них була ідея заснувати газету "Вольний робітник" у тому ж місті. Також, з'явилися дві брошури - "Маніфест анархістів-комуністів" і "Основи синдикального анархізму"¹, які все ж встигли дійти до читачів. Спроби розширити вплив та кількість видань тривали, оскільки вони прагнули до більшого поширення своїх ідей серед робітничого класу та ширшої громадськості.

Активність анархо-синдикалістів виявлялась також у різних економічних страйках, які охоплювали не лише центр Одеси, але й його передмістя. Один зі значущих страйків відбувся серед моряків Одеського порту і був спровокований проблемами, пов'язаними з реєстрацією та обмеженням прав профспілки моряків. Анархісти долучилися до цього страйку, вступивши до його організаційного комітету, хоча були певні протести з боку соціал-демократів. Крім активної участі в страйках, анархісти взялися за виготовлення листівок та плакатів з вимогами щодо поліпшення умов праці для моряків та інших робітників порту. Вони організовували демонстрації та проводили лекції з питань трудових прав. У цей період анархісти активно сприяли робочим комітетам, які поширювали ідеї анархо-синдикалізму серед шахтарів, фабричних робітників та моряків, намагаючись об'єднати їх для боротьби за покращення умов праці. Слід відзначити, що анархісти не зупинялися на мирних методах боротьби. Вони підтримували радикальні та екстремальні заходи, такі як знищення одного з пароплавів, який використовували як інструмент тиску на робітників². Ця акція, хоча і викликала деякі дискусії, підкреслила визначну позицію анархістів у боротьбі за власні права та гідні умови праці. Незважаючи на розчарування з підсумками страйку моряків, це послужило толчком для подальшого розвитку анархо-синдикалістського руху не

¹ Кульчицкий Л. С. Анархизм в России. Изд-во О. Н. Поповой. СПб. 1907. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/53623-kulchitskiy-l-s-anarhizm-v-rossii-spb-1907> (Дата звертання: 12.03.2024)

² Савченко В. А. Анархістський рух в Одесі (1903 – 1916 рр.) ... URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/4254> (Дата звертання: 12.03.2024)

лише в Одесі, але й у різних містах регіону. У 1905-1906 роках на українських землях видатні анархісти анархо-синдикалістського напрямку, такі як Лев Гершкович та Яків Кирилловський (Дмитро Новомирський), відіграли важливу роль у руху. Лев Гершкович, який прибув до Одеси з Нью-Йорка, був одним із провідних анархістів-синдикалістів того часу. Він активно підтримував таємні комунікації та організованість руху, брав участь у багатьох актах терору, експропріаціях та збройних нападах на поліцію в Одесі. Його активна участь у революційних подіях свідчить про великий вплив на анархістський рух. Яків Кирилловський, відомий також як Дмитро Новомирський, був ще одним видатним лідером анархістського руху в той період. Він керував нападом на банк в Одесі та готував напад на банк у Відні. Ці два лідери відіграли ключову роль у руху анархістів-синдикалістів на українських землях, сприяючи боротьбі за соціальну справедливість та анархістські ідеали. Їхні дії та активність в революційних подіях відображають важливість анархістського руху того часу в Україні.

Ще один доволі цікавий і, мабуть, найбільш невідомий пролетаріату мав назву анархо-індивідуалізм. Анархо-індивідуалісти в Україні, мається на увазі невеликі групи в Києві та Катеринславі¹, склалися з літераторів та окремих осіб, які підтримували ідеї таких філософів, як Макс Штірнер, Бенджамін Туккер, Макс Нордо, а також поширювали твори анархістів, таких як Лев Чорний («Новий напрям в анархізмі»), Олексій Боровий («Суспільні ідеали сучасної людини»). Не можна недооцінювати вплив таких ідейних сторонників на культурний та інтелектуальний розвиток суспільства. Важливо зазначити, що анархо-індивідуалісти завжди надавали перевагу вивченню літературних та філософських аспектів, у порівнянні з активною участю у політичних подіях в межах анархізму. На українських землях ХХ століття цей напрям анархізму спочатку з'явився як політико-теоретичне вчення із закордонних джерел, а згодом його ідеї втілювали в життя вітчизняні ідеологи екстремального

¹ Эврич П. Русские анархисты. 1905–1917. М. Изд. Центрполиграф, 2006. URL:

<https://ru.anarchistlibraries.net/library/pol-avrich-russkie-anarhisty-1905-1917> (Дата звертання: 29.03.2024)

індивідуалізму. Такі особистості вірили, що з часом, коли всі матеріальні потреби людей будуть задоволені, особистість стане центром уваги в суспільстві, тому вони відкидали концепцію комунізму як обтяжливу та обмежувальну для індивіда¹.

Третій напрямок - анархо-комуністи поділилися на дві основні групи: на одній боці були послідовники "Безначальності", які вірили у спільну власність на всі засоби виробництва, а з іншого боку - ті, хто підтримував "чорнознаменну" лінію, що визнавала важливість волі та свободи особистості в анархістському суспільстві.

Певні анархісти, належать до групи "Безначальність", не дотримувалися ідеї боротьби за конкретні вимоги мас і виступали проти профспілок, спираючись на безробітних та люмпен-пролетаріат. У період весни та літа 1905 року за кордоном були випущені 3 номери "Листка групи 'Безначальність'", а також ряд прокламацій, в яких висловлювалася необхідність бойових заходів, руйнування та захоплення буржуазної власності, фізична ліквідація класових ворогів пролетаріату та протистояння соціалістичним партіям^{2,3}. "Безначальці" вважали, що їхня основна мета полягала у спровокуванні невдоволення серед мас, що мало призвести до повного знищення державного капіталізму. У цей період вони активно розповсюджували брошури відомих авторів, таких як "Тупорилови" та "Люцифер" Бідбея, "За землю і волю" Дерябіна, а також "До селян" та "Наша тактика" Ростовцева. Крім цього, група впроваджувала видання газети "Революційний голос" у єврейській та польській мовах. Вплив цих анархістів був помітним у Київській губернії України⁴.

¹ Аладышкин, И. В. На «Украине» общественно-политической жизни российской империи (к истории становления анархо-индивидуализма в первое десятилетие XX в.). Вестник Санкт-Петербургского университета. История. 2009. (№1). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/na-okraine-obschestvenno-politicheskoy-zhizni-rossiyskoy-imperii-k-istorii-stanovleniya-anarho-individualizma-v-pervoe-desyatiletie-xx-v> (Дата звертання: 29.03.2024)

² Сиротенко, С. Листівки як джерело вивчення історії анархістського руху в Україні (1903-1914 pp.). Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики, 2006. №13. URL: <http://history.org.ua/JournALL/sid/13/2/346.pdf> (Дата звертання: 29.03.2024)

³ Листки «Хлеб и Воля»: Орган коммунистов-анархистов. Лондон: 1906. 28 декабря № 5 С. 6

⁴ Панченкова Н.О. Ставлення до терору радикальних об'єднань на теренах України на початку XX ст. сторичні записки: Збірник наукових праць. (ид-во СНУ ім. В.Даля). Вип.10. (спеціальний). Луганськ. 2006. С. 154-155

Інша анархо-комуністична течія, що відзначалася своєрідним підходом до політичних дій, гуртувалася навколо видавництва "Чорного знамені". Початково ця група відзначилася публікацією журналу "Черное знамя", який вийшов у грудні 1905 року, що й послужило поштовхом для названня їх "чорнознаменцями". Пізніше прибічники цієї течії активно займалися виданням інших видань, зокрема журналів "Рабочий революционер" та "Бунтарь", які з'явилися в травні 1906 року¹. Варто зазначити, що вони не обмежувались лише словесними заявами, а активно проводили антибуржуазні акції, серед яких найбільш відомим став "безмотивний терор". Однією з ключових особливостей "чорнознаменців" було відношення до участі анархістів у безпартійних профспілках. Вони вважали, що такі учасники мають досить обмежений вплив на пролетарський рух та займаються переважно боротьбою за мінімальні соціальні вимоги. Це призводило до критики та відчуття незадоволення серед "чорнознаменців". Варто зазначити, що їх відношення до європейського анархізму було досить негативним, і вони часто висловлювали звинувачення в опортунізмі та недоліках. Проте з часом їхні погляди дещо змінилися, оскільки ближче зі стосунками між анархістським рухом та повсякденною боротьбою пролетаріату, вони почали визнавати необхідність участі у економічній боротьбі робітничого класу. У грудні 1905 року, у місті Одеса почала активно діяти група, яка випустила перше та єдине число свого видання, що називалося "Ревволюційний стяг". Ця група також розповсюдила два буклети: "Промова до працівників" та "Розгляд анархізму". На важливий крок у розвитку структури "Маєтку темряви" вплинула створене ними підпільне видавництво "Місце темряви", яке успішно розповсюдило в Україні основну працю французького анархіста Ж. Граве "Суспільство в упадку та анархія"². Одночасно 6 грудня того ж року анархісти в Одесі спровокували вибух бомби проти загону козаків, кинувши серйозний виклик правоохоронним органам, який завершився арештом сімох осіб з оточення Гершковича. Цим особам були висунуті

¹ Гроссман-Роштин И. Думы о былом. (Из истории белостоцкого, анархического, "чернознаменого" движения). "Былое." №27-28. Гос. уч.-практ.-типография имени тов. Алексева. 1924. С. 180

² Савченко В. А. Анархістський рух в Одесі (1903 – 1916 рр.) ... URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/4254> (Дата звертання: 12.03.2024)

звинувачення у накопиченні вибухівки з метою здійснення терористичного акту. Подальше розслідування виявило докази, включаючи гектограф, друкарський апарат і безліч листівок, таких як "До російського робітничого народу", "Листівки групи 'Безнаказанность'", а також періодичне видання "Новый мир"¹. Ці події окреслили поворотний момент в еволюції анархістського руху в Одесі та в Україні загалом, підкресливши активну позицію та рішучу відданість когорти "Чорного прапора" у просуванні своїх ідеологій та політичних поглядів.

¹ Волковинський В., Ніконова І. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.). К.: Старий світ, 2006. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009609> (Дата звертання: 12.03.2024)

Розділ III. В роки реакції: початок процесу занепаду анархістських центрів в 1907-1908 роках

У період з 1906 року на тлі загострення політичних конфліктів та радикалізації громадянського суспільства виникла нова хвиля радикальної активності, що знаходила віддзеркалення в анархістських колах. Саме цей період став свідком підвищення інтенсивності погромів та експропріацій, які стали складовою частиною діяльності багатьох анархістських груп. Одночасно з цим радикалізація діяльності анархістів викликала появу бандитських угруповань, які використовували ідеологію анархізму як прикриття для своїх злочинних замірів. Головною метою таких зграїв став захоплення матеріальних цінностей та подальше їхнє розподілення. Для вимагання викупу вони зазвичай користувалися «мандатами» - листами з вимогою виплати певної суми грошей під загрозою насильства. Такі практики створювали атмосферу страху та напруженості в суспільстві та сприяли загостренню відносин з правоохоронними органами, що зрештою. Поширене використання експропріацій могло спричинити розпад анархістських груп. Наприклад, у 1906-1907 роках стали дуже популярними приватні експропріації, де отримані кошти витрачалися на особисті потреби експропріаторів. Цю тенденцію помітили керівники видатних анархо-комуністичних організацій наприкінці 1906 року. Цю ситуацію Новомирський¹ описував так: "Ми не намагалися підняти народ до рівня наших ідеалів, а знизили наше вчення до найнижчих інтересів мас. Цей спрощений "анархізм" був дуже зручний для деяких робітників, боягузів і бідних селян, які, власне кажучи, вже самі «боролися» з капіталістами, і тепер він породив хаотичну хвилю експропріацій, внаслідок чого втопилися останні сліди нашого ідеалізму".

У період післяреволюційної реакції, з 1907 по 1908 роки анархістський рух стикнувся з рядом серйозних викликів, які значно вплинули на його

¹ Новомирский, Я. Из программы синдикального анархизма. Изд. Голос труда, 1907. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/28325-novomirskiy-ya-iz-programmy-sindikalnogo-anarhizma-> (Дата звертання: 12.03.2024)

активність та стратегії. Перш за все, завершення революції 1905-1907 років та загальний розгром революційного табору, до якого належали й анархісти, суттєво знизили енергію та рухливість цього руху. Люди втомилися від тривалого політичного насильства, яке тривало вже понад три роки, і це стало гальмом для розгортання активності багатьох активістів та груп. Також, варто звернути увагу на глибокі соціальні зміни, які відбувалися в Російській імперії в цей період. Впровадження століпінської аграрної реформи дозволило частині селян вийти з общини та стати власниками землі, що вплинуло на їхню сприйняття політичної ситуації та можливості участі у різних рухах. Разом із змінами у суспільному ладі з'явилися нові легальні можливості для політичних дій, такі як участь у парламентських виборах, розвиток преси та організаційних структур. Проте це також призвело до посилення репресійного апарату, збільшення арештів та переслідувань з боку влади. Частим явищем стали дії поліцейських агентів-провокаторів^{1 2}, які проникали в анархістські кола з метою дискредитації та пригнічення руху. Ці фактори спричинили складну ситуацію для анархістських організацій, які змушені були переглядати свої підходи до боротьби та співпрацювати з іншими суспільними групами для захисту своїх інтересів та ідеалів. Такі виклики вимагали від анархістів стратегічного мислення та гнучкості в адаптації до нових умов, що визначило подальший розвиток руху в цей період історії.

У 1907-1908 роках царська влада активно полювала на анархістів та здійснювала затримання анархістських груп за допомогою різних методів. Одним з популярних процесів затримання були масові обшуки у місцях можливого перебування анархістів, що дозволяло поліції виявляти та затримувати учасників анархістських організацій. Найбільше галасу на той час нарobili анархістські групи, які активно діяли у різних містах України, зокрема в Одесі, Катеринславі, Харкові та інших. Наприклад, у Катеринославі залишалася одна з небагатьох активних анархістських груп після 1907 року.

¹ Листки «Хлеб и Воля»: Орган коммунистов-анархистов. Лондон: 1907. 15 февраля № 8 С. 3-5

² Савченко В. А. Анархістська організаційна структура і анархістські комунікації в епоху революції 1905–1907 рр. Інтелігенція і влада. Серія : Історія. Одеса, 2014. № 30. С. 116-117

Також за деякими свідченнями самих анархістів¹, згадується про активність анархістських груп у селах Київщини, де вчителі та інші особи створювали анархістсько-комуністичні групи.

Катеринославські анархісти були об'єктом особливої уваги царської поліції. Наприклад, у грудні 1907 року Катеринославські анархісти організували вибухи в готелі "Асторія" та поліцейській дільниці на Амурі, що призвело до загибелі трьох офіцерів та околочного наглядача. Також на початку 1908 року катеринославські анархісти-комуністи скоїли напад на типографію, захопивши друкарський верстат та відновивши анархістську друкарню, де надрукували 6 тисяч листівок під псевдонімом "Павел Гольдман" . Ці акції спричинили серйозні турбулентності та неспокій серед владних структур. У результаті царська поліція вжила заходів для затримання катеринославських анархістів. Лідери катеринославської федерації, такі як М. І. Музиль (Рогдаєв), Т. Жерков-Жерченко, О. Мудров та інші, були вимушені втекти до Парижу, де планували проведення актів терору в країнах Західної Європи².

У період 1907-1908 років анархістська активність у Одесі також викликала значний інтерес правоохоронних органів. У лютому-травні 1908 року функціонувала група анархістів-комуністів, яка готувала замах на тимчасового генерал-губернатора, що викликало реакцію правоохоронців. У серпні того ж року стався арешт 16 осіб з "Південної групи анархістів-комуністів", а також були затримані лідери матросько-анархістської конспірації Х. Рит та О. Лаврушина. Неодноразові події такого плану свідчили про напруженість ситуації в місті та області загалом. У листопаді цього ж року поліція вжила заходів для припинення діяльності групи одеського "Чорного прапора", а також заарештувала дружину анархістів-комуністів, що працювали на заводі "РОПіТ"³. Ці кроки правоохоронців були спрямовані на придушення анархістської діяльності та запобігання можливим терористичним акціям.

¹ Листки «Хлеб и Воля»: Орган коммунистов-анархистов. Лондон: 1907. 15 февраля № 8 С. 8

² Бабічева, О. С. Анархічний терор в Україні на початку ХХ століття. Інтелігенція і влада. Серія: Історія. 2007 №9 С. 14-17

³ Так само. С. 19

Згодом, восени 1908 року, поліція зафіксувала утворення нової групи анархістів-комуністів в Одесі, відомої як "Революційна група анархістів-комуністів". Реакція влади спричинили суттєві проблеми у діяльності анархістів у місті, а також придушення їхніх спроб проведення терористичних акцій та антиурядових заходів. Такий розвиток подій визначив нові реалії для анархістського руху в Одесі та став важливим етапом у взаємодії між владою та опозицією того часу.

У період 1907-1908 років, окрім Одеси, активна діяльність анархістів відзначалася й у Житомирі. Там у 1908 році було зафіксовано діяльність анархістської групи під керівництвом І. Загурського, яка володіла навіть лабораторією бомб та типографією для власних потреб. Ця група підтримувала активний зв'язок із Києвом та Мінськом і активно планувала проведення різних акцій протесту та терористичних актів на території міста. Анархісти з Житомира планували налагодити відносини також з анархістами з Варшави. Так, з Варшави до Житомира прибули три досвідчених анархіста, щоб надати місцевим товаришам підтримку у спробі підірвати жандармське відділення. Проте їхні плани не були успішними через складну ситуацію та підвищений нагляд правоохоронних органів. У червні та вересні 1908 року поліція здійснила масштабні арешти серед анархістів у Житомирі. Це призвело до ліквідації типографії, що була важливим центром анархістської агітації та розвідки, а також до затримання більшої частини активістів групи¹.

Загалом в період 1907-1908 років українські губернії стали ареною інтенсивних дій поліції щодо придушення анархістського руху. Поліція вживала різноманітні заходи, включаючи затримання, арешти та проведення поліцейських облав на активістів анархістських організацій. За даними звітів та документів того часу, було заарештовано десятки лідерів та учасників анархістських груп, зокрема вчителів, селян, регентів церковних хорів та інших

¹ Савченко, В. А. Анархістський рух в Україні в 1903-1929 рр.: організаційні форми, комунікації і механізми функціонування ... URL: [4D6963726F736F667420576F7264202D20D1E0E2F7E5EDEAEE5FE2E5F0F1F2EAE02E646F63](https://pdpu.edu.ua/4D6963726F736F667420576F7264202D20D1E0E2F7E5EDEAEE5FE2E5F0F1F2EAE02E646F63) (pdpu.edu.ua) (Дата звертання: 20.02.2024)

осіб, які активно пропагували анархістські ідеї . Наприкінці 1908 - на початку 1909 року поліції вдалося вбити з десяток лідерів анархістських селянських груп та арештувати багатьох інших активістів. За деякими джерелами, систему анархістського спротиву на Київщині очолили вчителі черкаського повіту, які створили анархістсько-комуністичні групи в різних селах. Незважаючи на ці репресії, анархістський рух продовжував існувати та діяти в українських губерніях. Анархісти впливали на робітничий та профспілковий рух у різних містах, проводили агітацію серед селянства та інтелігенції, співпрацювали з національним українським рухом. Попри репресивні заходи поліції, деякі анархісти знаходили способи уникнути переслідувань та продовжували активно пропагувати свої ідеї серед населення, намагаючись розвивати свій рух незалежно від дій влади . Отже, хоча поліцейські заходи призводили до затримань та арештів активістів анархістського руху, це не призвело до повного припинення діяльності цього руху. Анархісти продовжували свою боротьбу та діяльність, намагаючись впливати на суспільство та розвивати свої ідеї незалежно від репресивних заходів влади.

ВИСНОВКИ

Аналіз кризових явищ у російській імперії, включаючи реакцію та активну участь анархістів у радикалізації суспільства, розширення та диверсифікацію руху протягом цього періоду, дозволив зробити наступні висновки.

У роботі підкреслено глобальний взаємозв'язок анархістської думки і її вплив на утворення анархістських спільнот, рухів та ідеологічних напрямків у регіоні. Результати вказують на значний вплив ключових фігур, таких як Петро Кропоткін, Д. Новомирський, Ю. Гросман, та інших на формування та розвиток анархістського руху в Україні.

Дослідження також відкрило складні аспекти низової мобілізації та ідеологічної узгодженості всередині анархістського руху на тлі соціально-політичних перетворень початку ХХ століття. Відзначимо стійкість, адаптивність і постійну актуальність анархістських принципів у протистоянні авторитаризму та в захисті соціальних ідеалів.

В бакалаврській роботі встановлено, що вплив кризових явищ у російській імперії в кінці ХІХ - на початку ХХ століття зумовило відповідну соціальну та політичну напруженість, зумовлену внутрішніми і зовнішніми факторами, це в свою чергу створило сприятливі умови для виникнення анархістського руху в Україні. Встановлено, що анархісти активно брали участь у радикалізації суспільства, виступаючи проти імперських репресій і підтримуючи революційні зміни, що відображало їхню значну роль у соціально-політичних процесах того часу.

В дослідженні було доведено, що саме в період з 1904 по 1906 роки анархістський рух в Україні зазнав значного розвитку та розширення. У цей період рух зростав і диверсифікувався, збільшуючи своє членство та урізноманітнюючи ідеологічні орієнтації. Активізація анархістів супроводжувалася збільшенням числа терористичних актів, експропріацій та

інших радикальних дій, що сприяло ще більшому поширенню анархістських ідей серед різних верств населення.

З початку 1907 року анархістський рух в Україні почав занепадати, що було обумовлено посиленням репресій з боку царської влади. Поліція активно переслідувала анархістів, проводила масові арешти та обшуки, що призвело до зменшення активності анархістських груп. Попри це, певна кількість груп продовжували свою діяльність, адаптуючись до нових умов, незважаючи на внутрішні проблеми, структурні реорганізації та ідеологічні розбіжності, та зовнішні проблеми у вигляді силового наступу поліцейських структур. Брак матеріальних ресурсів для розбудови організацій та небезпеки, пов'язані з цим, частково призвели до утримання об'єднань від кількісного збільшення активних учасників. Відмова від громіздких організаційних та асоціативних структур призвела до створення автономних груп, що діяли в глибокому підпіллі. Нехтування політичними формами боротьби, відсутність партійних структур і фіксованої кількості членів якраз стали їхніми перевагами. Таким чином, влада так і не знайшла інструментів для викорінення руху.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Альманах: Сборник по истории анархического движения в России. под ред. Н. И. Рогдаева и др. Т. 1. Париж: 1909. URL: <http://karaultheca.ru/rusan/almanach.htm>
2. Анархисты: Документы и материалы. 1883 - 1935 гг. В 2 тт. (Т. 1.) 1883-1916 гг. М.: РОССПЭН, 1998
3. Аршинов П. Два побега (1906 - 09 гг.). Париж: Дело труда, 1929. URL: <https://rev-lib.com/dva-pobega-iz-vozpominanij-anarhista-1906-9-gg/>
4. Гроссман-Рощин И. Думы о былом (Из истории белостоцкого, анархического, «чернознаменского» движения). Былое: Журнал, посвященный истории освободительного движения. М. 1924, № 27-28, С.172-182
5. История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях. Гл. ред. О. В. Будницкий. Ростов-на-Дону, «Феникс», 1996.
6. Кропоткин П.А. Записки революционера. М.: Московский рабочий, 1988. URL: https://imwerden.de/pdf/kropotkin_zapiski_revoljutsionera_1988_ocr.pdf
7. Листки «Хлеб и Воля»: Орган коммунистов-анархистов. Лондон: 1906. 30 октября № 1
8. Листки «Хлеб и Воля»: Орган коммунистов-анархистов. Лондон: 1906. 30 октября № 1
9. Листки «Хлеб и Воля»: Орган коммунистов-анархистов. Лондон: 1906. 14 ноября № 2
10. Листки «Хлеб и Воля»: Орган коммунистов-анархистов. Лондон: 1906. 13 декабря № 4

11. Листки «Хлеб и Воля»: Орган коммунистов-анархистов. Лондон: 1906. 28 декабря № 5
12. Листки «Хлеб и Воля»: Орган коммунистов-анархистов. Лондон: 1907. 15 февраля № 8
13. Листки «Хлеб и Воля»: Орган коммунистов-анархистов. Лондон: 1907. 1 марта № 9
14. Новомирский, Я. Из программы синдикального анархизма. Изд.: Голос труда, 1907.
15. Очерки истории анархического движения в России : Сб. ст. под ред. Алексея Борового. М.: Голос труда, 1926.
16. Памяти Петра Алексеевича Кропоткина: Сб. статей и материалов. Ред. П.И. Щеголев. Пг., 1922.
17. Политическая каторга и ссылка. Биографический справочник членов общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев. М., Издательство политкаторжан и ссыльнопоселенцев. 1929. URL: <http://elibrshpl.ru/ru/nodes/157-politicheskaya-katorga-i-ssylka-biograficheskiy-spravochnik-chlenov-obschestva-politkatorzhan-i-ssylno-poselentsev-m-1929>
18. Рогдаев Н. Различные течения в русском анархизме (Доклад рабочему интернациональному анархистскому конгрессу в Амстердаме). Париж, 1907. URL: [https://ideology.rhga.ru/upload/iblock/41a/44\)%%20%D0%9D.%20%D0%A0%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D0%B5%D0%B2.pdf](https://ideology.rhga.ru/upload/iblock/41a/44)%%20%D0%9D.%20%D0%A0%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D0%B5%D0%B2.pdf)
19. Хлеб и Воля №6. 1904.
20. Хлеб и Воля №7. 1904.
21. Хлеб и Воля №9. 1904.
22. Хлеб и Воля. №1. 1903.
23. Хлеб и Воля. №10. 1904.
24. Хлеб и Воля. №12-13. 1904.

Література:

25. Аладышкин, И. В. На «Украине» общественно-политической жизни российской империи (к истории становления анархо-индивидуализма в первое десятилетие XX в.). Вестник Санкт-Петербургского университета. История. 2009. (№1). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/na-okraine-obschestvenno-politicheskoy-zhizni-rossiyskoy-imperii-k-istorii-stanovleniya-anarho-individualizma-v-pervoe-desyatiletie-xx-v>
26. Анархизм: pro et contra : Социально-политическое явление его российских сторонников, критиков и отечественных ученых-исследователей: Антология. Ред. тома Д. К. Богатырев. СПб. : (РХГА), 2015.
27. Анфимов А. М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881-1904 гг. М. : Наука, 1984.
28. Бабічева, О. С. Анархічний терор в Україні на початку XX століття. Інтелігенція і влада. Серія: Історія. 2007 №9
29. Бегей І. Теоретики і практики українського анархізму: pro і contra. Освіта регіону. К., 2014. Вип. 1
30. Безаров А. Т. К вопросу о роли евреев в анархистском движении накануне революции 1905-1907 гг. В Российской империи // Вестник Московского университета. Серия 8. История. 2018.
31. Безаров О. Російська революція єврейських анархістів // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. №6 (379). 2018
32. Безаров О. Т. Єврейський чинник у революційному русі в російській імперії (1861–1917 роки): дис. док. іст. наук. Чернівці, 2019.
33. Бибік К.П. Українське селянство на початку XX століття. Молодий вчений № 6 (118). Серія: Історичні науки. 2009.

- 34.Бойцун М. Соціал-демократія в Україні. Historians, 2017 URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2214-marko-bojtsun-marko-bojcun-sotsial-demokratiya-v-ukrajini>
- 35.Бойцун, М. Робітничий рух і національне питання в Україні: 1880–1920. Пер. з англ. М. Казакова та Л. Бідочко Київ: Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні; АРТ КНИГА, 2017.
- 36.Верховцева, І. Г. Політизація самоврядування селян у російській імперії у 1902 – 1907 роках як початковий етап селянської революції. Український селянин 2016. Вип. 16
- 37.Волковинський В., Ніконова І. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.). К.: Старий світ, 2006. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009609>
- 38.Воронцова, Е. Е. М. Бакунин, П. Кропоткин и печать анархистов. Известия Южного федерального университета. 2007. №7
- 39.Врадій С. А. Політична конфронтація чи співробітництво: до питання про взаємини анархістів із соціалістичними організаціями на півдні України. Проблеми політичної історії України. 2010. Вип. 5.
- 40.Гладкая Е. А. Русско-японская война в сознании широких слоев населения России в начале XX в. Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Серия: Общественные науки. 2008. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russko-yaponskaya-voyna-v-soznanii-shirokih-sloev-naseleniya-rossii-v-nachale-xx-v>
- 41.Глушаков Ю. "Революция умерла! Да здравствует революция!": Анархизм в Беларуси (1902-1927). СПб.: ИИИ, 2015.
- 42.Гончарок М. Из истории прессы еврейского анархистского движения. Вестник еврейского ун-та в Москве. М. 1998. № 2 (18). URL: <https://anarchisthistory.noblogs.org/files/1998/01/honcharok-press.pdf>
- 43.Горев Б.И. Анархизм в России: От Бакунина до Махно. М.: "Молодая гвардия", 1930.

44. Дубовик А. В. Периодические издания анархистов в России и в эмиграции. 1900-1916. Российские социалисты и анархисты после октября 1917 года. URL: https://socialist.memo.ru/books/biblio/periodika_do_1917.htm
45. Залежский В. Н. Анархисты в России. М. : "Молодая гвардия". 1930.
46. Кривенький В. В. Анархистское движение в России в первой четверти XX века: теория, организация, практика. Изд. Политическая энциклопедия, М. 2018.
47. Кривенький В. В. Музиль Н. И. Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. М.: РОССПЭН, 1996. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/3-seriya-locale-nil-politicheskie-partii-rossii-konets-xix-locale-nil-pervaya-tret-hh-veka-dokumentalnoe-nasledie-locale-nil>
48. Кудінов О. В. До питання революційних подій у Ніжині 1905 р.: Селянський вимір. Український історичний журнал. 2010. № 2.
49. Кузнецов Д.А., Кузнецова Ю.Н. Агитационная деятельность политических партий и движений в русско-японской войне 1904-1905 гг. Изд. Гуманитарные проблемы военного дела. 2017. №3(7) URL: https://www.elibrary.ru/ip_restricted.asp?rpage=https%3A%2F%2Fwww%2Eelibrary%2Eru%2Fitem%2Easp%3Fid%3D30672769
50. Кульчицкий Л. С. Анархизм в России. Изд-во О. Н. Поповой. СПб. 1907. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/53623-kulchitskiy-l-s-anarhizm-v-rossii-spb-1907>
51. Лебеденко О. М. Анархисти на Україні в 1903–1908 рр. // Український історичний журнал. № 11. 1991.
52. Леванов Б.В. Русские анархисты XIX в. Перспективы науки. 2012. № 6(33).
53. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами: 1919–1939, ч. 1. Прага, 1942.
54. Отоцкий В. Анархический крестьянский союз. Анархист. Париж, 1907.

55. П. А. Кропоткин и его учение : интерн. сб., посвящ. десятой годовщине смерти П. А. Кропоткина. Чикаго, 1931.
56. Панченкова Н.О. Ставлення до терору радикальних об'єднань на теренах України на початку ХХ ст. сторичні записки: Збірник наукових праць. (ид-во СНУ ім. В.Даля). Вип.10. (спеціальний). Луганськ. 2006.
57. Пирумова Н. М. Земское либеральное движение: социальные корни и эволюция до начала ХХ века. М.: Наука, 1977.
58. Піхманець Р. В. Ставлення Михайла Драгоманова до еміграційних форм революційно-визвольного чину на початку 1870-х років. Прикарпатський вісник НТШ. № 2. 2019
59. Полонский И. Безначальцы и чернознаменцы. 2017 URL: <http://flibusta.site/b/675664/read>
60. Рублев Д.И. Российский анархизм в ХХ веке. М.: РДТ. 2019
61. Савченко В. А. Анархістський рух в Одесі (1903 – 1916 рр.): монографія. Одеса: Печатный дом. 2014. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/4254>
62. Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр: історичний аспект та політична практика. К. : НАН України, Ін-т історії України, 2017.
63. Савченко В. А. Лідери анархістських груп Півдня України в трьох революціях (1905–1917). VI Міжнарод. наук.-практ. конференція 532 «Південна Україна: етнографічний, мовний, культурний, релігійний виміри» : зб. статей. Херсон : ФОП Грін Д. С., 2017. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/411270/1/Savchenko%20Viktor%20%20Anatoliyovych.pdf>
64. Савченко В. Жертвопринесення революції. Маргінальні терористи «південного» анархізму: «П'ятирічка терору» (1905-1909 рр.) в Україні. Незалежний культурологічний часопис «Ї». 2002. № 25. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n25texts/savchenko.html>

65. Саевская М. А. Власть и земства: отношение власти к политической активности земств (1864-1905 гг.) М: Политэкс, Т.14, № 3. 2018.
66. Світленко С. І. Зародження анархістського руху в Катеринославі. Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. 2006. № 14.
- 67.
68. Сиротенко С. М. Проблематика організації анархістських груп (1900–1904 рр.): специфіка та вплив. Соціально-політичних дослідження модерної доби. 2023. 7(2).
69. Сиротенко, С. Листівки як джерело вивчення історії анархістського руху в Україні (1903-1914 рр.). Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики, 2006. №13. URL: <http://history.org.ua/JournALL/sid/13/2/346.pdf>
70. Ткаченко-Плахтій О. П. Прояви та особливості революційного терору на Катеринославщині в 1905–1907 рр. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. 2013. Вип. 11. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Prikd_2012-2013_11_22
71. Ударцев С. Ф. Кропоткин. М.: "Рипол Классик", 1989.
72. Худайкулов М.Х. Исторический опыт борьбы ленинской партии против анархизма. Ташкент: Узбекистан, 1979.
73. Шпорлюк Р. Імперія та нації. Пер. з англ. К.: Дух і Літера, 2000. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7888-05-3/966-7888-05-3.pdf>
74. Щенникова О. Н. П. А. Кропоткин в контексте истории русского анархизма. Автореф. дис.канд. ист. наук. СПб., 1997.
75. Эврич П. Русские анархисты. 1905–1917. М. Изд. Центрполиграф, 2006. URL: <https://ru.anarchistlibraries.net/library/pol-avrigh-russkie-anarhisty-1905-1917>

76. Ядловська О. С. Діяльність єврейських партій та громадсько-політичних організацій у південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст. // «Наукові праці: науково-методичний журнал». Випуск 270. Т. 282. Історія / Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2016.
77. Johann Most by Emma Goldman. Anarchist history nerd brigade URL: <https://anarchisthistory.noblogs.org/files/2015/01/johann-most-screen.pdf>
78. Law, R.D. The Routledge History of Terrorism. London: Routledge. 2015
79. Pietrzak-Pawłowska, Irena. "Napięcia społeczne w Białymstoku w latach 1903-1904: Przyczyny i konsekwencje." *Przegląd Historyczny*, vol. 46, no. 1/2, 1955, p. 23 URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Przegląd_Historyczny/Przegląd_Historyczny-r1955-t46-n1_2/Przegląd_Historyczny-r1955-t46-n1_2-s3-40/Przegląd_Historyczny-r1955-t46-n1_2-s3-40.pdf

Резюме

Бакалаврська робота досліджує розвиток анархістського руху в Україні: формування нових центрів та лідерів руху в 1904-1908 роках" досліджує розвиток анархістського руху в Україні у початковому періоді ХХ століття. Автор аналізує вплив революційних подій 1905 року на українське суспільство, радикалізацію настроїв серед робітничого класу та інтелігенції, а також формування та активність анархістських організацій. Дослідження висвітлює ключові аспекти історичного розвитку анархізму в Україні, включаючи організаційні та ідеологічні аспекти, а також взаємодію з іншими політичними силами того часу.

Annotation

The bachelor's thesis "The Development of the Anarchist Movement in Ukraine: Formation of New Centers and Leaders of the Movement in 1904-1908" examines the development of the anarchist movement in Ukraine in the early twentieth century. The author analyzes the impact of the revolutionary events of 1905 on Ukrainian society, the radicalization of sentiment among the working class and intelligentsia, as well as the formation and activity of anarchist organizations. The study highlights key aspects of the historical development of anarchism in Ukraine, including organizational and ideological aspects, as well as interaction with other political forces of the time.